Sayı/*Number* 10 Ağustos / *August* 2011 ISSN 1308-2922

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Kapak Bilgi : IV. Murad'ın Bağdat Seferi'ne Gidişi, ALBÜM, TSMK H. 2134, v. 1a.

Evliya Çelebi
ÖZEL SAYISI

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

PAMUKKALE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES INSTITUTE

Sayı/*Number* 10 Ağustos /*August* 2011 ISSN 1308 - 2922

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Adına
Doç. Dr. Bilal SÖĞÜT

Editör
Doç. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ

Hakemli bilimsel bir dergi olan PAUSBED yılda üç kez yayımlanmaktadır.
Dergide yayımlanan çalışmalardan, kaynak gösterilmek şartıyla alıntı yapılabilir.
Çalışmaların tüm sorumluluğu yazarına/yazarlarına aittir.

Grafik ve Dizgi
Gülderen ALTINTAŞ

Baskı
Turkuaz Ofset
0258 372 21 11

Yazışma Adresi
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Rektörlük Binası Kat: 2
Kınıklı Yerleşkesi 20070 Kınıklı – DENİZLİ / TÜRKİYE
Tel. + 90 (258) 296 22 10 Fax. +90 (258) 296 23 47
e-posta: **pausbed@pau.edu.tr**

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Ceyhun Vedat UYGUR
Doç. Dr. Ali Rıza ERDEM
Doç. Dr. Aydın SARI
Doç. Dr. İsmet PARLAK
Doç. Dr. Nurten SARICA
Doç. Dr. Selçuk Burak HAŞILOĞLU
Doç. Dr. Şükran TOK
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali SARI
Yrd. Doç. Dr. Mehmet YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Saim CİRTİL
Yrd. Doç. Dr. Türkan ERDOĞAN
Dr. Coşkun DAŞBACAK

Hakem Kurulu

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Arif BİLGİN	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK	Süleyman Demirel Üniversitesi
Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI	Karaman Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet MEDER	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Selahattin ÖZÇELİK	Pamukkale Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus BALCI	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr Behset KARACA	Süleyman Demirel Üniversitesi
Doç. Dr. M.Yaşar ERTAŞ	Pamukkale Üniversitesi
Doç. Dr. Nurten SARICA	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Selim KARAHASANOĞLU	Pamukkale Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Abdullah TAMİZKAN	Ege Üniversitesi

Dergimizin bu sayısına gönderilen makaleleri değerlendiren hakem kuruluna teşekkürlerimizi sunarız.

Sekreterya
Recep DURMUŞ
Azize ŞIRALI EKMEKÇİ

İÇİNDEKİLER/*CONTENTS*

Mehmet Ali ÜNAL **1**
Evliya Çelebi'ye Göre Bir Osmanlı Veziri: Seydi Ahmed Paşa
An Ottoman Vizier According to Evliya Çelebi: Seydi Ahmed Pasha

Jean-Louis BACQUÉ-GRAMMONT **25**
Hayranlık Uyandıran Kültür Şokları: Batı Avrupa'dan ve Osmanlı'dan Birkaç Örnek
Le Choc Des Cultures Décliné à L'admiratif: Quelques Exemples Ouest-Européens et Ottomans

Mehmet Yaşar ERTAŞ **43**
Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yollar: Kaldırımlar, Köprüler ve Kervansaraylar
The Roads in the Seyahatname of Evliya: Highways, Bridges and Caravanserais

Nurettin GEMİCİ..... **55**
Evliya Çelebi Medine'de
Evliya Çelebi in Medina

Yasemin BEYAZIT..... **67**
Evliya Çelebi'nin Sunduğu Önemli Bir Portre: Bitlis Hanı Abdal Han
An Important Portrait as Presented by Evliya Çelebi: Abdal Khan of Bitlis

Mehmet Yaşar ERTAŞ - Kağan EĞNİM..... **83**
Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Hastalıklar
Diseases in the Evliya Celebi's Travelbook

Selim PARLAZ **109**
Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Cenova ve Cenovalılar
Genoa and the Genoese in Evliya Çelebi's Travelbook

Türkan ERDOĞAN..... **117**
Alexander W. Kinglake'in Eothen Adlı Seyahatnamesinde Doğu-Batı İmgesi ve İnsan Tasvirleri
East-West Image and Human Descriptions in Alexander W. Kinglake's Eothen

Bekir BİÇER..... **127**
Seyyahların Gözüyle Türkistan'ın İstilası
The Invasion of Turkistan Through the Eyes Traweller

Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Sayı 10, 2011, Sayfa 83-108

EVLİYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ'NDE HASTALIKLAR

Mehmet Yaşar Ertaş* - Kağan Eğnim**

Özet
Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Osmanlı tarihinin en zengin kaynaklarından biridir. Şehirler, topluluklar ve kültürler hakkında vazgeçilmez bir eser olan Seyahatname, Osmanlı ülkesinde gündelik yaşama ait bir başvuru kitabıdır. Eser, XVII. yüzyılda Osmanlı ülkesinde görülen hastalıklar, tedavi yöntemleri, sağlık kurumları ve toplumdaki sağlık bilgileri konusunda da büyük bir birikimi ihtiva etmektedir. Bu araştırma, Seyahatname'deki verilerden hareketle Osmanlı toplumundaki sağlık sorunları üzerine odaklanmakta, hastalar ve hastalıklar ile toplumun hastalıklara yaklaşımını açıklamaya çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Evliya Çelebi, Bulaşıcı Hastalıklar, Salgın, Veba, Osmanlı*

DISEASES IN THE EVLİYA CELEBİ'S TRAVELBOOK

Abstract
Evliya Celebi's travelbook is one of the richest sources of Ottoman history. It is a great source on cities, societies and cultures and also a reference book for daily life. The travelbook presents a lot on the diseases, cures, health institutions, health information within society in the 17th century Ottoman Empire. This paper focuses on health issues in Ottoman society according to Evliya as well as people's perception of health problems.

Key Words: *Evliya Celebi, Communicable Diseases, Skin Deseases, Plague, Ottoman*

1. GİRİŞ

XIX. ve XX. yüzyılda tıptaki gelişmeler hastalıklara dair çok zengin bir bilgi birikimi oluşturmuştur. Bununla birlikte bu gelişmeler "bilimin anlam ve değerini" yani "bilimin ne olduğu, kökeni, gelişimi, bilime katkı yapan kişilerin hayatı, bilimsel kurumlar, bilimin iktisadi, siyasi, dini ve toplumsal bağlamla ilişkisini" incelemek amacıyla bilim tarihi disiplinin oluşmasıyla (Fazlıoğlu, 2004: 11) onun bir alt disiplini olarak tıp tarihi araştırmalarına da büyük bir ivme kazandırmıştır. Tıp tarihçileri hekimlik, tıp kurumları ve muhtelif toplumlardaki tıbbi yöntemler üzerine çok sayıda araştırma yaptıkları gibi hastalıkların tarihine de ilgi göstermişlerdir. Hastalıkların tarihi, sosyal ve ekonomik tarih üzerine çalışan araştırmacılar için de vazgeçilmez bir husus olmuştur.

Tıp tarihçileri ve tarihçiler, tarihteki hastalıkların tespitini yapmak, etki alanını belirlemek, ekonomik ve sosyal sonuçlarını tahlil etmek, geçmiş toplumların hastalıklara karşı tutumunu anlamak için bu konuda bilgi veren her türlü materyal, doküman, tanık, belge gibi malzemelerden veya doğrudan tıpla ilgili kaleme alınmış kitaplardan yararlanmışlardır. Tıp tarihi için vazgeçilmez kaynaklardan birisi de hiç şüphesiz seyyahların anlatılarıdır. Seyahat kitapları, şifa ve hastalıklara mahsus kitaplar gibi bir hastalığa veya tedaviye ilişkin bir liste ya da reçete sunmazlar. Bu türden kitaplar, belirli tarihler içerisinde bilinen coğrafyalarda halkın içinde gezmiş seyyahların bizzat tanık oldukları olayları veya yöre halkından dinledikleri hikâyeleri ihtiva eder. Dolayısıyla hastalık tarihi açısından seyahatnameler hem kronolojiyi hem coğrafyayı yansıtırlar. Hepsinden önemlisi de nazari bilgilerden ziyade tarihin belli bir döneminde belli bir

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, DENİZLİ.
e-posta: myasarertas@gmail.com.
** Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi, DENİZLİ.
e-posta: kagan-egnim@hotmail.com

mekândaki hastalık bilincini ve algısını; halkın veya resmi kurumların hastalıklara karşı tutumunu ve uygulanan tedavi yöntemlerini canlı bir şekilde anlatır. Evliya Çelebi'nin anlatısı da hastalıkların tarihi için en önemli seyahatname eserlerinden biridir.

Bu incelemede, seyyahın hastalıklara ilişkin gözlemlerinin tespiti ve Osmanlı coğrafyasında hastalık gerçeğinin anlaşılması için Seyahatname birkaç soru üzerinden okunarak bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. İlk önce bir seyyah olarak Evliya, hastalıkları hangi gerekçelerle gündemine almış ve kaydetmiştir? Seyahatnamedeki bilgilerden hareketle Osmanlı ülkesindeki hastalıkların bir listesi ve bu listelerden hareketle bir hastalık haritası çıkarılabilir mi? Eserde hastalıkların tanımları yapılmış mı? Osmanlı toplumundaki hastalık algısını, Osmanlı halkının ve resmi kurumlarının hastalıklara karşı tutumunu tespit etmek mümkün mü? Hastalıklar nasıl tedavi ediliyordu? Bu sorular hem Seyahatname'nin okunmasında hem de makale çatısının oluşturulmasında önemli olmakla birlikte makale kaleme alınırken doğrudan bu sorulara cevap veren bir metin yazılmamıştır. Bunun yerine hastalıklar anlatılmış ve her bir hastalık başlığı altında ilgili sorulara ilişkin ulaşılmış cevaplara yer verilmiştir.

2. SEYYAH, HASTALAR VE HASTALIKLAR

Dünyanın en büyük seyahatnamelerinin başında ise Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi gelmektedir. Evliya Çelebi kırk yılı aşkın seyahatlerinde gezip gördüğü yerleri büyük bir merak ve olağanüstü gözlem ile inceleyerek akıcı bir üslupla kaleme aldı. Gittiği her yerde gördüğü, duyduğu ve ilgisini çeken her şeyi kaydetti. Şehirleri, insanları, savaşları, yemekleri, dilleri büyük bir titizlikle eserine kaydeden Evliya'nın ilgi duyduğu konulardan birisi de hastalıklardı. Bu yüzden onun anlattıkları XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında görülen hastalıklar için vazgeçilmez bilgi kaynağıdır.

Seyahat etmek cesaret istediği kadar dayanıklı ve sağlam bir bünye gerektirmekteydi. Yolculuğun zorluklarının yanı sıra Karadeniz kuzeyinin sert ve dondurucu soğuklarından Mısır'ın yakıcı çöl sıcakları arasında dolaşmak, uğradığı her şehirde farklı yemeklerle beslenmek zorunda kalmak, aylar süren seyahatleri sırasında daha önce kimin kaldığı belli olmayan hanlarda konaklamak ya da bilmediği bir evde misafir olmak hiç şüphesiz her türden hastalığa tutulma riskini de beraber getiriyordu. Gezisi sırasında ruh halini saklamayan, sevinç veya üzüntülerini dile getirmekten çekinmeyen seyyah, seyahatnamesinde birkaç yer dışında kendi sağlık sorunlarına pek değinmez. Bu durum Seyahatname'yi okuyan kişide, Evliya'nın güçlü bir bünyeye sahip olduğu ve seyahatleri sırasında dikkate değer sağlık sorunları yaşamadığı hissini uyandırmaktadır. Buna karşın Seyahatname hastalıklara ilişkin zengin bir muhtevaya sahiptir.

Uzun bir seyahat bile hastalıklardan bahsetmek için yeterli bir sebeptir. Buna rağmen Evliya'nın hastalıklardan niçin ve nasıl bahsettiği soruları göz ardı edilemez. Bu sorulara verilecek cevap öncelikle hastalıklar karşısındaki seyyahın duruşunu ve ardından ve daha da önemlisi hastalıkların XVII. yüzyıl Osmanlı şehir ve toplum yaşamındaki yeri ve konumunu ortaya koyacaktır.

Evliya, on ciltlik seyahatnamesinde bel, diş, baş, kulak, ağız ve boğaz ağrıları; behak (cüzzam), bel soğukluğu, beras[1], cereb (uyuz), çiçek, saçkıran, ger, giciyik, hafakan, humma, hunnak[2], ishal, kaba, lakve, öksürük, ruh ve sinir hastalıkları, sara, sarılık, sıtma, şirpençe, taun, zahir, zâti'l-cenb gibi çok sayıda hastalıktan bahsetmiştir. Bu hastalıkların hepsiyle doğrudan karşılaşmayan Evliya çeşitli vesilelerle hastalık isimlerini tek tek veya toplu bir şekilde kaydetmiş, bazılarına ilişkin önemli ayrıntılara girerken bazılarına ise yalnızca isim olarak değinmiştir.

Evliya seyahatnamesini belli bir formata göre hazırlamıştır. O gezip gördüğü şehirleri ve kasabaları anlatırken kalesi, çarşısı, sokakları, evleri, camileri gibi başlıklar halinde belli bir düzene göre anlatmıştır[3]. Yazarın anlatı planında hastalıklara belirli bir yer ayrılmamıştır. Dolayısıyla seyahatnamede hastalık ve tedavi usullerine ilişkin bir başlık bulunmaz. Ancak gezdiği yerlerdeki kaplıcalar, şifalı sular ve buralarla ilgili anlatılan

[1] Beras: deri lekesi, lentigo. Unat vd., 2004: 229.
[2] Hunnak: anjin, nefes alamama. Unat vd., 2004: 258.
[3] Kahraman, 2009: 209.

efsaneler seyyahın ilgisini çekmiş ve hatta halk arasında popüler olan kaplıcaları görmek için rotasını bile değiştirmiştir. Evliya'nın büyük ilgi göstererek eksiksizce seyahatnamesine kaydetmek için gayret gösterdiği ılıca ve şifalı sulara ait bilgiler, eserdeki hastalıklara ilişkin en önemli veri kaynağını oluşturmuştur. O, ılıcaları kaydederken öncelikli olarak, kendi tecrübelerine, tarihsel bilgilere, yöre halkının anlatımına ve bizzat karşılaştığı hastaların ifadelerine dayanarak buraların hastalıkların tedavisindeki yeri ve önemine değinmiştir. Yazar, metnin ılıcalara ayrılmış kısımlarında ya ayrıntılara pek girmeden hastalıkların isimlerini zikretmiş ya da hastalığa ilişkin tanımlayıcı bilgiler yerine daha çok tedavisiyle ilgili bilgileri aktarmıştır. Hastalıklara dair seyyahın esas kaynaklarından diğeri de gezip gördüğü yerlerdeki toplumsal manzaralar, insan hikâyeleri ve salgınlardır. Seyyah gittiği bir şehirdeki genel manzarayı izah ederken eğer etkili bir unsur ise o şehirdeki sağlık meselelerine değinmiş, doğrudan hastalıklara odaklanmasa da insan hikâyelerini anlatırken hastalıklarından bahsetmiştir. Karşılaştığı hastalar, tedavi yöntemleri veya cerrahi operasyonlara ilgisiz kalamamış ve güçlü gözlem gücüyle eserinde detaylı tasvirler yapmıştır.

Hem ılıcalar hem de insan ve hasta hikâyeleri bu makalenin yazımında da temel kaynak olmuşlardır. Ancak bunların dışında Evliya'nın hastalıklardan bahsetmesinin farklı sebepleri de vardır. Bunlardan birisi bazı yörelerde karşılaştığı sağlıklı topluluklardır. Hiçbir hastalığı bulunmayan ve insanların uzun yıllar yaşadığı kavimler, onu ziyadesiyle şaşırtmış, günümüzde olduğu gibi sağlıklı olmanın, uzun yıllar yaşamanın sırrını anlamaya çalışmıştır. Bizzat kendi gözlemi olup olmadığı belli olmasa da bu gibi kavimlere ilişkin yazılarında kendi dönemindeki imgelerin etkili olduğu kesindir. Bu kavimlerden biri Kalmıklardır. Kalmıkları anlatırken tâun, sancı, zâti'l-cenb, hüvâm, hummâ, ağrı hastalığı, cüzzam, fireng ve diğer muhtelif hastalıkların hiçbirisinin bu kavimde görülmediğini söyler ve abartılı bir ifade ile Kalmıkların iki yüz, üç yüz yıl kadar yaşadığını belirtir. Yine bunlarda tahta, tahta biti ve kehlenin olmadığını da cümlelerine ekler. Ölümlerinin ya savaşlarda ya da başını tutamayacak kadar yaşlananların vücudundan kanı çekilmekle vuku bulduğunu belirten Evliya, Kalmıklar'da ölüm anındaki halden başka hiçbir hastalığa rastlanmadığını "*heman kulağı kanı gidüp beyaz olup kulağı sağır olup başını dutamaz olup ol gün ölürler. Bundan gayri hastalık nedir bilmezler*" ifadeleriyle vurgulu bir şekilde ifade eder[4]. O, Kalmık evlerinin araba üzerinde olmasının haşarata karşı onları koruduğunu belirtirken yeme içme kültürleri ve yaşam felsefelerinin de uzun yaşamalarında etkili olduğunu vurgular [5].

Aynı şekilde bahsettiği bir diğer kavim ise Dağıstanlılardır. Dağıstan bölgesine yaptığı seyahatte "*asıl Dağistan padişahlığı budur*" dediği Tavustan'ın havasını över ve buranın havasını methetmek için seyahatnamede bir başlık ayırır. Havasının güzel olmasının Dağıstanlıların hayatlarına ve sıhhatlerine etkisini anlatır ve Tavustan'da asla hastalık, humma, sara, cüzzam, beras, behak, hunâm, hunâk ve fireng gibi hastalıklara yakalanmış bir kişi bile bulunmadığını söyler. Ona göre Tavustan halkı, bu hastalıkların isimlerini bile duymamıştır[6]. Köstendil'de ise havanın ve suyun iyi olmamasına rağmen şehirde asla beras, cereb, cüzzam, frengi hastalığının görülmediğini söyleyerek devrinin bilinen ve belli başlı hastalıkların isimlerini saymış olur[7].

Evliya Çelebi'nin özellikle Kalmık ve Dağistan halkının sıhhatli olmalarına ve uzun süre yaşamalarına dikkat çekerken aslında XVII. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında yaygın olan hastalıkların da isimlerini zikretmektedir. Bir seyyahın, bir yöredeki insanların ne kadar sıhhatli olduklarını vurgulamak için sözlü ya da yazılı olarak kullanılacağı en iyi yöntemlerden biri hiç şüphesiz herkes tarafından bilinen ve toplumda yaygın olan hastalıkların buralarda görülmediğini anlatmaktır. Buna binaen Osmanlı toplumunda en sıkça karşılaşılan veya Evliya'nın ülkede yaygın olduğunu düşündüğü hastalıkların isimlerini çıkarmak mümkündür. Bunların başında ağrı hastalığı, humma, sara, cüzzam, tâun, sancı, zâti'l-cenb, hüvâm, frengi, beras, benak, hunâm ve hunâk olduğu ifade edilebilir.

Bazı yerlerde hastalıkların etkisi, yaygınlığı ve ölüme sebebiyet vermesi, seyyahın dikkatini

[4] Evliya Çelebi, 2003: 324.
[5] Evliya Çelebi, 2003: 323-324.
[6] Evliya Çelebi, 2003: 295.
[7] Evliya Çelebi, 2001a: 304.

çekmiş ve bu hastalıkların isimlerini kaydetmiştir. Böylece bir tür bazı hastalıkların sari olduğu coğrafyaları da ortaya koymuş olur. Mısır'ın iç kalesinden bahsederken insanları ölüme götüren hastalıklar olarak ishâl, zâti'l-cenb, lukve ve şîrpençe isimlerini sayar[1]. Bosna tarafında Sirebne şehrindeki Boşnak, Sırp ve Bulgarlarda yaygın görülen kuşka adı verilen bir hastalıktan bahseder[2]. Nil'deki bazı ada halkının ise bel soğukluğuna müptela olduklarını belirtir[3]. Aynı şekilde sıtmadan bahsederken Nusaybin, İznik ve Mısır'ı işaret eder. Veba gibi öldürücü bir hastalık için ise coğrafi bir sınırlama yapmadan toplum ve insan üzerindeki etkisini zikreder ve kara ölümün sebep olduğu travmayı tasvir eder.

Evliya'nın hastalıklardan bahis açmasına bir diğer sebep ise gezdiği yerlerdeki halk rivayetleri ve dikkatini çeken ilginç tedavi yöntemleridir. Mesela Erzurum İstanbul dönüş güzergâhı üzerindeki Marik köyünde bulunan ve Eğerli Kaya adı verilen kayanın bel ağrısına iyi geldiğini anlatırken halk inanışının altını çizer[4]. Gezdiği bazı yörelerde balıkların ve timsahların tedavi maksatlı kullanımı ilgisini çeker ve bu hususta örnekler vererek hastalıklara ilişkin anlatımını zenginleştirir. Mesela, İskenderiye gölünün ve göldeki balıkların sağlık açısından önemine vurgu yapar. Gölde sürekli banyo yapanların sudâ ve kabızlık rahatsızlığından; göldeki yılan balığını yiyenlerin ise ağrı hastalığı, humma ve sıtmadan kurtulduklarını söyler[5]. Karlıeli sancağındaki Angili Kasrı ve Ohri göllerindeki yılan balıklarının ilaç olduğunu ve özellikle ağrı hastalığına deva olduğunu belirtir[6]. Nil nehrindeki seyahati sırasında hastalıklara ve tedavi yöntemlerine dair önemli bilgiler edinir ve bunları eserine kaydeder. Nil'deki sarı balık, Nil köpeği ve timsahların hastalıkların tedavisinde nasıl kullanıldığını renkli bir üslupla anlatır. Burada sarılık, baş ağrısı, humma-yı muhrika, cüzzam ve kulunc hastalıklarının isimlerini verir. Ahlat dağlarında bulunan "maâdin-i zırnîh-ı ahmer" madeninden bahsederken bu madenin kaba, beras, frengi, cüzzam ve dâ-i saleb hastalıklarına deva olduğunu zikreder[7].

[1] Evliya Çelebi, 2007: 98.
[2] Evliya Çelebi, 2001a: 222.
[3] Evliya Çelebi, 2007: 188
[4] Evliya Çelebi, 2006a: 195.
[5] Evliya Çelebi, 2002: 58.
[6] Evliya Çelebi, 2003a: 278, 325..
[7] Evliya Çelebi, 2001: 96.

3. SEYAHATNAME'DE GEÇEN HASTALIKLAR

Seyahatname'de çok sayıda hastalıktan bahsedilmektedir. Evliya, bunların bir kısmının yalnızca adını zikrederken birçoğu hakkında çeşitli vesilelerle detaylı bilgiler vermektedir. Seyahatname'nin taranması sonucu tespit edilen hastalıkların listesi şu şekildedir: Ağrı hastalığı, ahlât-ı fâside marazı, âkile, behak, bel ağrısı, belsovukluğu, beras (baras), boğaz ağrısı (kuşka), cereb (uyuz), cüzâm, çıban, çiçek, dâ'î sa'leb (dâ'üs-sa'leb)[8], diş ağrısı, felç, frengi, ger (uyuz), giciyik[9], hafakan, hararet marazı, hummâ, hummâ-yı muhrıka, hummâ-yı rub'a, hunâk[10], hünam, ısıtma (sıtma), ishal, istiska[11], kaba, kabz, kulunc, kuşka, lakva (lakve-lukve)[12], kaş dökülmesi (kirpik ve kıl dökülmesi), kuba[13], kulak ağrısı, külünçül (künçül), mâlihulya, masrû, mesâne marazı, miskinlik, nasır, nikriz (nikriz), öksürük, ra'şe-i vücud[14], renc-i bevâsır, rîh-ı bevâsir, sara (ecinne), sarılık (yerakan), selesü'l-bevl, sill[15], suda[16], şîrpençe, tâ'ûn (veba), temrege, uyuz, kızıl uyuz, yerakan, yürek ağrısı, yürek kurdu, yürek oynaması, yürek sıkılması, zahir[17], zâtü'l-cenb (zâti'l-cenb)[18], zehir, zükkâm[19], unutkanlık, zıykü'n-nefs (zıkü'n-nefs)[20].

Evliya Çelebi seyahatnamesinde sık sık ağrı hastalığı adıyla bir hastalıktan bahsetmektedir. Ancak hastalığın açıklayıcı

[8] Dau's-sa'leb: saç sakal dökülmesi (Unat vd. , 2004: 234), "bir illettir ki adamın saçı sakalı dökülür" Doğan, 2009: 268.
[9] Giciyik/ gicimek: kaşıntı /kaşınmak. bk. Önler, 1958: 106.
[10] Hunak / hunnâk: anjin, nefes alamama, boğulma (Unat vd., 2004: 258), boğaz boğulmaktır (Doğan, 2009: 208.)
[11] İstiska: vucutta ıvı toplanması. Unat vd., 2004: 273; "beden şişmeğe dirler", Doğan, 2009: 282; "karında su toplanması şeklinde beliren bir grup hastalığın genel adı, siroz", Önler, 1958: 110.
[12] Lakva: "yüz göz egilmekdür." Doğan, 2009: 289; lakva: yüz felci. Önler, 1958:116.
[13] Kuba: uçuk. Unat vd., 2004: 279.
[14] ra'şa: titreme veren bir hastalık, bir tür felç. (Önler, 1958: 121); ra'şe: eller ve baş ditremeğe dirler. Doğan, 2009: 301.
[15] Sill: verem. Unat vd. 2004: 310.
[16] Suda: baş ağrısı. Unat vd. 2004: 311.
[17] Zahir: ıkıntı, ağrılı sürgün. Unat vd., 2004: 330; "bağırsak iltihaplanması, dizanteri, iç ağrısı" Önler, 1958: 130.
[18] Zatü'l-cenb: akciğer zarının yangısı, plörezi. Unat vd., 2004; 330; "satlıcan", Önler, 1958: 130; "bir issi veremdür kim eyegü altında olur ya sağ ya sol yanında" Doğan, 2009: 317.
[19] Zükkâm: nezle, burun nezlesi. Unat vd. 2004: 333; Önler, 1958: 130.
[20] Zıkü'n-nefs: soluma sıkıntısı, astım. Unat vd., 2004, 332; Önler, 1958: 130; "nefes tar olmak", Doğan, 2009: 318.

bir tanımını yapmamaktadır. Bununla birlikte ağrı hastalığını baş, diş, bel ağrısı gibi daha özel bir şekilde de ifade etmektedir. Seyahatname'de "suda" denilen baş ağrısına birçok yerde değinmiş ve hastalığın nasıl tedavi edileceğine dair bilgilere daha fazla ilgi göstermiş ve anlatısına yansıtmıştır. Tedavi yöntemlerinin başında halk inançları gelmektedir. Mesela, Ayasofya'nın kuzey batısında dört köşeli mermerden yapılmış "*Terler Direk*"i[21] anlatırken bu sütunun baş ağrısına iyi geldiğine dair inanışı paylaşmıştır. Bu inanca göre baş ağrısı çeken birisi, Terler Direk'in terini başına sürmesi durumunda ağrıdan kurtulacaktır[22].

Evliya, Hz. Muhammed'in baş ağrısı çektiği bir sırada Ebî Kubeys dağına çıktığı ve koyun başı getirterek yediği ve böylece baş ağrısından kurtulduğu rivayetine dayanarak halen Ebu Kubeys dağında başı ağrıyanların sünnet-i Resul diyerek koyun kellesi yediklerini yazar. Bu rivayetin doğruluğunu, hacıların da aynı şekilde koyun başı yiyerek baş ağrılarından kurtulduğunu ve hatta bir daha baş ağrısına tutulmadıklarını belirterek teyid eder[23].

Varoş-ı İremezât'taki Aya Moniya manastırının mutfağını ve şaraphanesini öven yazar, şaraphane sarnıçlarında kırk yıllık badeler ve rakılar bulunduğunu belirtir. Ona göre şehirden bazı kişiler sarhoşluğun tedavisi için bu badelerden hekimane içerek def-i humar ederler ve baş ağrısından kurtulurlar[24]. Arnavud İskenderiyesi'ndeki gölün faydalarından bahseden Evliya, gölün suyundan içenlerin tabiatlarında bir yumuşama olduğunu ve baş ağrılarından kurtulduklarını söyler[25].

Diş ağrısına Kayseri ziyaretinde bahseder. Cerrahlığı öğrenmek için İspanya'ya gitmiş olan Karakaş adlı bir cerrah ile tanışan Evliya'nın dikkatini çeken şey, cerrahın diş ağrısıyla ilgili uyguladığı tedavi yöntemidir. Cerrah'ın mavi su diye tanımladığı bir sıvıyı bölgeye sürerek diş ağrısını yatıştırdığını ve "*la'l-gûn*" adı verilen kırmızı su sürerek de herhangi bir alete ihtiyaç duymadan dişi elle çekebildiğini anlatır[26].

Evliya Viyana'da bir cerrah dükkanında otururken bir diş hastasıyla karşılaşır. Dükkana giren adamın "*dişim ağrıyor çıkar*" diyerek iskemleye oturduğunu, cerrahın ise önce ağrıyan dişi tespit ettiğini ve ardından cerrahi bir müdahale ile dişi çıkartıp kökünü temizledikten sonra dişi yerine taktığını bütün ayrıntısı ile anlatır:

> "*iskemle üzre oturdukda hemân cerrâh eline mîlin alup herifin dişine mîl ile urunca herîf feryâd edüp,"İşte ağrıyan dişim odur" dedikde üstâd cerrâh meydâna bir mankal ile âteş getirüp içine sarı pirinçden tanbûra telleri koyup iki şîşe suyu meydâna koyup biri mâvî ve biri kırmızı sular idi. Ve bir ağaçdan küçücük maşa gibi bir cımbıstıra şekilli bisâtı eline alup keferenin ağzın açup ağrıyan dişin etlerine şişedeki mâvî sudan sürüp hemân elindeki ağaç maşa ile dişe yapışup bilâ usret zor etmeden ve kanı aslâ akmadan bir dâne beyâz üç çatal köklü şâhâne dişi çıkarup hemân mezkûr âteş kenârına gelüp mezkûr tanbûra tellerinin birin âteşden çıkarup dişin köküne kızmış teli sokunca hemân tel dişin iliği içinden cız cız deyerek dişin çürüğü içinden kızmış telin ucu çıkup bir karaca başlı nahîf ü rakîk kurdcığaz taşra çıkup bir tel dahi kızmış {iken} yine bir köke dahi sokup yine dişin çürü*ğünden bir kurdcığaz eyle çıkup hemân ol ân dişe el yapışmadan yine dişi çıkardığı gibice sünbüle deliğine koyup bu kerre şişedeki kırmızı sudan su ve tuz sürüp keferenin çıkan dişi üzre bir küçücük tahta pâreciğini dişin üstüne koyup "Isır şu tahtayı" deyüp kefere tahtayı ısırup çıkan diş sünbülesine yerleşüp kaldı."Bir dahi ağrımadan halâs olup evvelkiden metîn olur" {dedi}, ammâ el ile yapışmayıyor."*

Cerrahın büyüleyici sanatını seyrettikten sonra, Uyvar kalesinde cirit oynarken Kıbleli Mustafa Paşa'nın attığı ciritle üç dişi yerinden oynamış olan Evliya'nın kendi tabiriyle canı yerine gelir. Fırsatı değerlendiren Evliya hemen dişlerini cerraha gösterir ve kendi dişlerinin de sağlamlaştırılmasını talep eder. Bunun üzerine cerrah, yazarın diş etlerine

[21] Terler Direk'le alakalı halk inançları için bk. Erdem Yücel, "Ya Vedud Sultan", http://ekitap.eyup.bel.tr:9600/sempozyum/eyup06/04_Erdem_Yucel.pdf

[22] Evliya Çelebi, 2006: 62.

[23] Evliya Çelebi, 2006: 281.

[24] Evliya Çelebi, 2005: 64.

[25] Evliya Çelebi, 2006: 58.

[26] Evliya Çelebi, 2001a: 114.

kırmızı sudan sürer ve ağzına bir tahta parçası vererek uzun bir süre ısırmasını ister. Sabaha kadar tahta parçacığını ısıran Evliya'nın dişleri kendi deyimiyle "*polad-ı Nahşevânîye*"ye dönerek fındık ve ceviz kıracak kadar sağlamlaşır.

Diş tedavisiyle ilgili Seyahatname'de geçen bu olayda en dikkat çekici husus Evliya'nın dişçilik marifetini edinmenin kişiye dünya malı kazandıracağı tespitidir. O, cerrahın kendisine yüz altın verdiği taktirde mavi ve kırmızı suların nasıl kaynatıldığını öğretebileceği teklifini kabul etmediği için sonradan pişman olduğunu ve cimrilik yaparak büyük bir fırsatı kaçırdığını anlatısında açıkça belirtir:

> "*Eğer yüz altun verirsen sana suları tîzâb gibi kaynatmanın yolun öğredeyim. Her kankı diyârda gezersen dişleri ağrıyan âdemin dişin mâvî su ile çıkarup içinde iliğin dâğlayup dişi yine aldığın gibi yerine koyup kırmızı sudan sürüp hemân bu dünyâda durma mâl kazan" dedikde hakîr "Elli altun ver[eyim]" der. "No, no yüz altun vermeyince öğretmem" dedikde hakîr hisset edüp vermedim, ammâ meğer bin altun verüp öğrenmeli bir ma'rifet-i ibret imiş.*"[27]

Tokat'ta, Bahadır Sultan Mescidi'nden çıkan suyun kulak ağrısına iyi geldiğini ve bu sebeple insanların uzak yerlerden suyu şişelere doldurmak amacıyla Tokat'a geldiğini ve memleketlerine götürmek üzere şişelere su doldurduklarını söyler[28]. Karabiga'nın meşhur unnaâb (hunnap) meyvesinden bahseden yazar bu meyvenin ve suyunun tüketiminden dolayı Karabiga'da boğaz ve ağız ağrısı görülmediğini belirtir: "*zîrâ bu gûne emrâz-ı muhtelifelere kuru unnâb suyu ve dud şerbeti gâyet nâfi'dir.*"[29]

3. 2. Tâ'ûn (Veba)

Salgın dönemlerinde binlerce insanın ölümüyle sonuçlanan veba, insanlık tarihinin en büyük felaketlerinden biridir. Kara ölüm olarak da bilinen veba Osmanlı ülkesinde taun, kıran ve davun gibi adlarla tanınmakta ve genelde salgın hastalıkların adı olarak kullanılmaktadır. Pireler aracılığıyla insandan insana bulaşan ölümcül vebanın yayılmasında çok çeşitli faktörler etkili olmuştur. Vebalı birisiyle yakın temas, hastanın eşyaları, kıyafetleri, vebanın ortaya çıktığı şehirdeki iç içe yaşam, dini törenler, pazarlar ve kutlamalar salgına yardımcı olmaktaydı. Bunun dışında bir bölgede ortaya çıkan hastalığın kısa sürede uzak yerleşimlere sirayet etmesinde ise tüccarlar, kervanlar, ulaklar, göçebeler, askerler, yolcular etkiliydi[30]. Osmanlı ülkesindeki veba salgınları hakkında başta seyahatnameler olmak üzere çok sayıda bilgi kaynağı mevcuttur[31]. Ancak bu makalede hastalığa ilişkin değerlendirmeler Evliya Çelebi'nin anlatısıyla sınırlı tutulacaktır.

Evliya Çelebi hayatının önemli kısmını seyahatte geçirirken hiç şüphesiz taun gibi bulaşıcı hastalıkların tehlikeleriyle hep yüz yüze kalmıştır. Taun hastalığıyla ilgili karşılaştığı vakaları veya işittiği olayları devrindeki halkın anladığı ve aktardığı biçimde seyahatnamesine kaydetmiştir. Yazarın tanık olduğu en büyük taun olayı IV. Murat devrine aittir ve bu olayla alakalı Armağanî Muhammed Efendi'nin kerametine yer verirken taunun kara yüzünü ortaya koymuştur. Evliya, IV. Murat devrinde İstanbul'da büyük bir salgın olduğunu ve yedi gün içinde yetmiş bin kişinin hayatını kaybettiğini ifade etmiştir. Bu sayının doğrulanmaya ihtiyacı bulunmaktadır. Mamafih yazar, taundan ölenlerin isimlerinin sicil edildiği yani bir deftere kaydedildiğini de söylemektedir[32].

1652 yılının Aralık ayında Melek Ahmed Paşa'nın maiyyetinde Özi'den Rumeli eyaletine geçen Evliya Çelebi, Sofya'da taun salgınıyla karşılaşır. Günden güne şehirde yayılarak bir ay kadar süren salgının sonuçları oldukça ağır olmuştur. Evliya durumun vahametini "*yevmiye beşer yüz âdem merhûm ve merhûme olurdu. Tâ bu mertebe kim niçe bin âdem Sofya'dan firâr edüp sâ'îr bilâdlara gitdiler.*" Halkın şehri

[27] Evliya Çelebi, 2003: 110.
[28] Evliya Çelebi, 2001a: 35.
[29] Evliya Çelebi, 2001a: 154.
[30] Panzac, 1997: 94-100.
[31] Osmanlı tarihindeki vebaya ilişkin seyahatname ve resmi belgelere dayalı bilgilerden yararlanarak ortaya konulan kısıtlı sayıda çalışma vardır. Bunların içinde Daniel Panzac'ın Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba, Andrew Nikiforuk'un Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi ile Orhan Kılıç'ın Genel Hatlarıyla ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar adlı kitapları derli toplu çalışmalar olarak zikredilebilir.
[32] Evliya Çelebi, 2006: 187.

terk ettiği salgın döneminde Evliya, Melek Ahmed Paşa ve maiyyeti ile birlikte Sofya'da kalmıştır. Yanındaki rütbeli birçok kişi hayatını kaybederken Paşa da hastalanmıştır. Evliya paşanın rahatsızlığını ağrı hastalığı diye ciddiye almadığını ve bu yüzden yatağa düşerek birkaç kere sekerata girdiğini belirtir. Hastalık halindeki paşanın görüntüsünü de tasvir etmekten kendini alamaz: "*Hattâ başı Adana kabağı kadar olup dili kapkara yanup kulaklarından cerâhat akup birkaç kerre hâlet-i nez'a vardı*."[33]

Yine 1668'de Kandiye seferi için Mora'ya giderken uğradığı Fener-âbâdân'da halkın taun yüzünden şehirden kaçtıklarını ve hatta her şeylerini ortada bırakarak evlerini terk ettiklerini bu yüzden evlerin harabeye döndüğünü söyler[34]. Aynı seyahat sırasında İnebahtı taraflarında Zeban kasabasına giden Evliya bu kasabayı oldukça över. Ancak yaklaşık dört seneden beri kasabada taun hastalığı bulunduğunu ve bu yüzden şehirde insanın az olduğunu söyler[35]. Hac yolculuğunda uğradığı Sakız adasında da taunla karşılaşmıştır. Deniz yoluyla adanın doğu tarafında Kiremitlik adlı bir yerleşime yanaştıklarında şehre "*tâ'ûn müstevli*" olduğu için girememişlerdir. Bunun üzerine daha iç bölgelere giderek Kırye Nero adlı bir köye ulaşmışlardır. Evliya burada rastladığı Mühürdar Paşa'nın bu köyde bulunuş sebebini de tauna bağlar. Ona göre taun salgınından firar eden paşa bu köydeki çiftliğine sığınmak zorunda kalmıştır[36].

XV. Yüzyılın sonlarında Kayıtbay dönemindeki taun salgınını anlattıktan sonra Mısır'da taunun yaygınlığına dair önemli bilgiler verir. Evliya, Mısırlıların hamasin günleri adını verdikleri ve elli gün süren dönemde (bahar aylarına denk gelir) havanın kötüleşmesinin çeşitli hastalıklara ve salgınlara yol açtığını söyler. Özellikle bu günlerde taun salgınlarından halkın bezdiğini belirten yazar hastaların perişan hallerini tasvir eder: "*hâl [ü] ahvâl-i pür-melâlleri perîşân-hâl olup dörd beş aylık ma'sûmlarının beynileri üstü çatlayup merhûm olur ve müsin âdemlerin dişine başına kaşına ve kuşuna inhidâr enüp kimi merhûm kimi halâs olur.*"[37]

[33] Evliya Çelebi, 2006b: 230.
[34] Evliya Çelebi, 2003a: 97.
[35] Evliya Çelebi, 2003a: 275.
[36] Evliya Çelebi, 2005: 59.
[37] Evliya Çelebi, 2007: 160.

Mısır'da hamasin günlerinde havanın kötülüğü ve yol açtığı hastalıklar yüzünden köylerin büyük kısmının mahlûl olduğunu ve Mısır paşasının bu yüzden mutlu olduğunu, çünkü mahlulattan önemli miktarda kendisine gelir kaldığını söyler. Evliya, kendisinin Mısır'da bulunduğu sırada Mısır paşası olan İbrahim Paşa'nın bu şekilde üçer Mısır hazinesi tahsil ettiğini belirtirken taun salgının etkisinin sosyal ve ekonomik boyutuna da dikkat çeker. Ona göre Mısır'daki taun yüzünden bir köy üç ayda dokuz kere mahlul kalmıştır. Yani köyün iltizamını alan kişiler, köy halkının yerlerini yurtlarını terk etmeleri veya taundan ölmeleri yüzünden gelir toplayamadıklarından haklarından vaz geçmek zorunda kalmışlardır[38].

Seyahatleri esnasında karşılaştığı salgınları ve salgın sırasındaki halkın davranışlarıyla ilgili gözlemlerini anlatan yazar görmediği halde gezdiği yerlerdeki önceden vuku bulmuş taun salgınlarına dair anlatılan rivayetlere de eserinde yer vermiştir. Evliya'nın bahsettiği taun salgınlarından biri İstanbul tılsımlarından on ikincisiyle ilgilidir[39]. Ona göre, Bayezid Cami hamamının zemininde bulunan boyu seksen zira dört köşe yek pare büyük sütun, eski devir kahinlerinden Gezbazya tarafından tauna karşı tılsımlanmıştır. Sütun yerinde sağlam iken İstanbul'da taundan eser bulunmamasına rağmen sütunun harap olup yerine Bayezid-i Veli'nin bir hamam inşa etmesiyle önce şehzadelerinden birisi taundan vefat etmiş ardından da İstanbul'u taun istila etmiştir[40].

Evliya, Sultan Süleyman'ın rikabdarlığını yapan ve yüz elli bir yaşında vefat eden Gülabi Ağa'nın ifadelerine istinaden Sultan Selim dönemindeki taunu kısa ve öz bir şekilde tasvir eder:

> "*Bir gün Sultân Selîm-i Sânî asrında tâ'ûn-ı azîm olup şehr-i İslâmbol içre eyle tâ'ûn-ı ekber olur kim İslâmbol'un yigirmi yedi kapusundan taşra beher yevm üç bin âdem cenâzesi çıkdığı Selîm Hân'ın mesmû'-ı hümâyûnları olup du'â-yı istiskâ içün üç gün nâdîler nidâ edüp "Leyle-i Kadir'de Ayasofya câmi'inde ihyâ olup cem' olalar ve Ayasofya câmi'i ne kadar âdem alur add olunsun" deyü fermân-ı şerif sâdır olunca el-azametullâh Ayasofya-i Kebîr içre âdem*

[38] Evliya Çelebi, 2007: 243.
[39] Seyahatname'de geçen İstanbul tılsımlarıyla ilgili bir değerlendirme için bk. Özay, 2009: 54-63.
[40] Evliya Çelebi, 2006: 28.

deryâsı cem' olup {omuz} omuzu sökmeyüp benî âdem zânû-be-zânû çıtâ-çıt oturup eş-Şeyh Beşiktaşî Yahyâ Efendi hazretlerinin va'z [u] nasîhatına muntazır olmuşlar idi."

Ayasofya'yı hıncahınç dolduran cemaat Yahya Efendi'nin vaazından sonra taun duası yapmıştır[41].

Tekirdağ'dan övgüyle bahseden Evliya'nın şehirde dikkatini çeken önemli hadiselerden biri de halkın dua geleneğidir. Tekirdağ'ın merkez ve köy halkı, kuraklıkta, aşırı yağışta, afetlerde Allah'a dua ve senaya çıktıkları gibi "*vebâ-yı azîm*" dönemlerinde de topluca "*musallâ-yı erbâb-ı hâcât*" adı verilen yerde şafak vaktinde dua yaparlarmış[42].

Bozdağ Yaylağı'nda İbrahim Efendi Ziyareti'ne gittiğinde İbrahim Efendi hakkında kısa bilgi verdikten sonra onun taun yüzünden Bozdağ Yaylası'na kaçtığını ancak hikmet-i Huda burada da taundan öldüğünü kaydeder[43]. Cebel-i Ukkab'daki mağaraları anlatırken[44] ve Mescid-i Aksâ'nın niçin inşa edildiğini izah ederken Benî İsrâil'in taun salgınına maruz kaldığına dair rivayetleri de aktarır[45]. Habeşistan'daki Vıkat kalesi'nin Osmanlılar tarafından fethini ise taun salgınına bağlar. Onun verdiği bilgilere göre kale halkı, yedi sene Özdemiroğlu Osman Paşa'nın muhasarasına direnmesine rağmen kalede vuku bulan taunun yayılması üzerine kaleyi terk etmişlerdir[46].

Tarihteki en büyük felaketlerden olan vebanın kaynağının bilinememesi ve her türlü tedbire rağmen önlenememesi yüzünden Ortaçağ'da insanlar bu hastalığı doğaüstü güçlerle izah etmeye çalışmışlardır. Aynı coğrafyayı paylaşmış Hristiyan ve İslam toplumlarının vebaya yaklaşımları birbirine benzemektedir. Hristiyanlar kurban, büyü, tılsım ve dini ayinlerle şifa ararken İslam toplumlarında da dini esaslı çözümlerin yanı sıra büyü, tılsım gibi batıl yollara da başvurulmuştur. Her iki toplumda da vebaya karşı önlem olarak karantina uygulamasına dikkat edilmiştir[47].

Aynı şekilde Avrupa'da İslam toplumlarında vebanın tıbbi sebeplerinin yanı sıra cinlerden kaynaklandığına dair düşüncelere rastlanmaktadır. Seyahatname'de de doğrudan taun askerinin kötü ve iyi ruhlarından bahsedilmesi benzer bir inancın yansıması gibidir[48]. Evliya, IV. Murad devrinin keramet sahibi insanlarından olan ve kendisinin bizzat tanışarak ellerini öptüğünü söylediği Armağani Mehemmed Efendi'ye atfedilen bir inanıştan bahseder. Hikâyeye göre Armağani Efendi sıla-ı rahim için IV. Murad'dan izin alarak Üsküdar tarafına geçince Bostancıbaşı köprüsünde taun askerinin "*ervâh-ı tayibbe ve ervâh-ı habîseleri*" ile buluşup üç gün sohbet eder. Sohbette İstanbul'da taundan kimin öleceği kimin kurtulacağı konuşulur ve Armağani Efendi de bilgileri deftere kaydederek padişaha sunar. Bu gelişmeden üç gün sonra İstanbul'da vaveyla kopar. Armağani Efendi'nin dedikleri aynen gerçekleşir ve yedi gün içinde yetmiş bin kişi taundan vefat eder[49].

Yahya Efendi önderliğinde İstanbul halkının taun duasına çıkması ve Armağani Mehemmed Efendi'nin taunun askerleriyle konuşması Osmanlı toplumunda vebanın nasıl algılandığını da ortaya koymaktadır. Her ne kadar tıbbi yaklaşımlar olsa da hastalığın ilahi kökenli olduğuna dair ciddi bir bakış açısının olduğu açıktır. Kadere rıza gösteren bir toplumun veba karşısında toplu duaya çıkması, büyük bir afetten Allah'a sığınma duygusunu yansıtmaktadır. Evliya'nın Mescid-i Aksâ'nın niçin inşa edildiğini anlatırken verdiği, tauna tutulan Benî İsrâil'in Hz. Davud'un duası üzerine bu hastalıktan kurtuldukları örneği, dua yoluyla tedavi olunacağı inancının ne kadar güçlü olduğunu ortaya koyar. Yazarın da katıldığı bu yaklaşım Müslüman toplumundaki, taun hastalığının iyileşmesinde duanın etkili olduğu inancının bir göstergesidir[50].

Evliya orducu esnafının alay yürüyüşü yüzünden kasaplar ile Mısır tüccarları arasında çıkan ve padişahın huzuruna kadar yansıyan tartışmayı anlatırken Osmanlı insanının taunun ortaya çıkış sebebiyle ilgili bir başka yaklaşımına da ayna tutar. Alayda Akdeniz kaptanlarından sonra kasapların geçişi ferman

[41] Evliya Çelebi, 2006: 60.
[42] Evliya Çelebi, 2003a: 349.
[43] Evliya Çelebi, 2005: 95.
[44] Evliya Çelebi, 2005: 223.
[45] Evliya Çelebi, 2005: 233.
[46] Evliya Çelebi, 2007: 492.
[47] Bayat, 2003: 236, 132.
[48] İyi ve kötü ruhların hastalıklara yol açtığı düşüncesi şaman inancının bir yansımasıdır. Bayat, 2010: 239.
[49] Evliya Çelebi, 2006: 187.
[50] Evliya Çelebi, 2005: 233.

iken, Mısırlı tüccarlar buna itiraz ederler ve pirinç, mercimek, kahve ve ketenleri Akdeniz kaptanlarıyla getirdiklerini ve dolayısıyla kaptanların hemen ardı sıra kendilerinin geçmeleri gerektiğini iddia ederler. Kasapların araya girmesinin doğru olmadığını söylerken "*bunların kan dökdüğü şehirden tâ'ûn çıkmaya gelmişdir. Ol havfdan kanarahâneler sâ'ir diyârlarda şehirlerin hâricinde olur bir alay kanlı kirli menhûslardır*" ifadelerini kullanırlar. Bu ifadelerle, en büyük felaketlerden biri kabul edilen taun ile sokakta kesim yapmak ve kan akıtmak arasında yakın bir ilgi kurulduğu görülmektedir. Her ne kadar veba doğrudan kan üzerinden bulaşmasa da sokakların hijyen olmaması ve kötü yaşam koşullarının vebanın yayılmasında etkili faktör olduğu kesindir.

Evliya Çelebi, taundan korunmaya ilişkin de önemli bilgiler sunar. İstanbul'da eski zamanlarda Romalıların taundan korunmak için dışarıdan gelen yolcuları şehre girmeden bir süre nezaret altında tuttuklarını söyler. Ona göre, taun riski taşıyan yolcuların şehre alınmadan önce yedi gün bekletildikleri nezaret yeri Yedikule'nin hemen dışındaki kasabadır[51]. Buna karşı Evliya'nın Müslüman kitlenin bir üyesi olarak taun hastalığına yaklaşımı daha farklıdır. O, taunun Allah'tan gelmiş bir rahatsızlık olduğu inancındadır ve taunludan kaçışın küçümsenecek ve abartılmış bir davranış olduğu kanısındadır. Fenerabadan'da halkın taun korkusundan bakır eşyalarını düzde bırakarak evlerini terk etmelerini yadırgar ve kınar. Böyle bir davranıştan dolayı Fenerabadan halkını "*urûmşa*" olarak niteler ve dağ adamı benzetmesini yaparak küçümser. Viraneye dönmüş evler arasında gezerken kimsenin ilgilenmediği için açlıktan öldüğüne kanaat getirdiği birinin cesedini hizmetçileri ile birlikte yıkayıp namazını kılar mezarlığa defneder. Ancak bu sorumluluk karşısında ilginç bir tepkiyle karşılaşır. Misafir oldukları hane sahibi, "*bunlar tâ'ûnlu ölü yanına varup ölü yaykadılar*" diyerek cümle aile fertleriyle birlikte evden kaçarlar. Bunun üzerine o gece "*bir hânedân-ı azîmde*" Evliya ve arkadaşları yalnız başlarına kalır ve ertesi gün kasabadan ayrılırlar[52].

Yazar, aynı durumla dört yıldan beri taunun terk etmediği söylenen Zebân kasabasında da karşılaşır. Taun yüzünden insanların azaldığı kasabaya giderken yolda karşılaştığı insanlar seyyahı engellemeye çalışırlar ve hatta ""*Eğer varırsanız gayri şehre vardıkda Zebân şehrine vardık demen, gayri şehir halkı 'bunlar tâ'ûnlu şehirden gelmişlerdir' deyü sizlerden nefret edüp ac u zâc kalırsız*" diyerek kendini uyarırlar. Ancak Evliya ikazları dikkate almayarak şehre gider ve taunun şehirdeki izlerini müşahede eder[53]. Delvinye'de de halkın taun karşısındaki tutumuyla karşılaşan yazar durumu eleştirir. Delvinye halkının cesur ve bahadır olduklarını ancak taundan oldukça korktuklarını ve hastalarını evlerde bırakıp dağlara kaçtıklarını söyler. Evliya'nın ifadeleri, onun eleştirisinin tauna karşı alınan önlemlere değil, karşılaşılan her hastalığın taun olarak yorumlanmasına ve gündelik hayatı terk edecek kadar hastalıktan korkulmasına olduğu anlaşılmaktadır. Sahipsiz bırakılmış, terk edilmiş veya aç susuz kalmış hastaların ölümü karşısında merhamet duygularına kapılan yazar bu yüzden taunlulara karşı yapılan muameleyi kabullenemez. Delvinye'yi anlatırken "*tâ'ûn yok ise de ol âdem açlıkdan zâr u bîzâr elbette ölüp şişüp kalır*" diyerek isyanını ortaya koyması bu duygularının neticesidir[54].

Evliya, Ergiri Kasrı ziyaretiyle ilgili kısımda, halkın taun hastalığına ve taunluya karşı tutumu üzerine geniş yer ayırır. Konuya ilişkin bahsettiği ilk olay kendi başından geçmiştir. Şehirde iken vefat eden kölesini yıkayıp defn eden Evliya, aynen Fenerabadan'da olduğu gibi tepkiyle karşılaşır. Kasaba halkı "*sen meyyit yaykadın*" diyerek yazardan uzaklaşırlar. Bunun üzerine Evliya, kendi ifadesiyle "*niçe bin yemîn-i muğallazalar*" ederek "*vallâhi tâ'ûnlu değil idi, ishâlden merhûm oldu*" diyerek zorla insanları ikna eder. Kendi başına gelen bu olay üzerinden yine Ergiri Kasrı halkının taunluya karşı tutumlarını gösteren Ali Dost Dede isimli şeyhe ait bir hikâyeyi anlatır. Evliya'nın aktardığı hikâyeye göre Ergiri Kasrı'nda yaşayan Ali Dost Dede vefat ettiğinde şehir halkı şeyhin taundan öldüğü gerekçesiyle şehri terk ederek dağlara veya başka köylere giderler. Şeyhin naşı kırk gün kırk gece tekkede kalır. Daha sonra şehre gelen bazı kişiler tekkenin kapısını açmaya cesaret ettiklerinde şeyhin hücresinde kıbleye dönük ve tazeliğini yitirmemiş naşıyla karşılaşırlar.

[51] Evliya Çelebi, 2006: 192.
[52] Evliya Çelebi, 2003a: 97.
[53] Evliya Çelebi, 2003a: 275.
[54] Evliya Çelebi, 2003a: 297.

Bu durum üzerine Ali Dost Dede'nin naşı yıkanır ve Tekke Camii haziresine defnedilir.

Ergiri Kasrı'nda halkın tauna karşı yaklaşımıyla ilgili değerlendirmelerine devam eden Evliya, Ergiri Kasrı halkının, bir kişide taun değil bir sivrice çıban çıksa[55] bile hemen taundur diyerek o kişiden nefret ettiklerini ve hasta kişiyi yalnız bıraktıklarını söyler. Seyahatname'deki anlatımına göre taun şüphesi bile komşuların evlerini terk etmesine yol açmakta ve taunlu eve bir iki yıla dek hiç kimse girmemekteydi. Eve girmek durumunda kalınır ise o zaman ev sirke ile yıkanıp temizlenmekte, türlü türlü buhurlar ve tütsülerle arındırılmaktaydı. Ayrıca evin birçok yeri yıkılarak yeniden yapılmakta ve evin tüm odaları kireçlerle ağartılmaktaydı[56].

Yazar her ne kadar eleştirel bir tutum sergilese de gözlemleri ve anlattığı hikâyeler din ayrımı olmaksızın Osmanlı toplumunun taun karşısında nasıl bir korku ve panik içerisinde olduğunu göstermektedir.

3. 3. Ruh ve Akıl Hastalıkları

Osmanlı toplumunda akıl ve ruh sağlığı problemi olan hastaların durumu literatürde en çok dikkat çekilen konulardandır. Tıp tarihçileri, Avrupa'daki uygulamalarla karşılaştırılarak Türk ve İslam topluluklarında "deli" olarak da tabir edilen hastaların gerek toplum içindeki konumları gerek tedavilerinin oldukça iyi durumda olduğunu ortaya koymuştur. Doğrudan akıl ve ruh hastalarına özel hastanelerin açılması ve tedavilerine itina gösterilmesi bilinen bir durumdu. Evliya Çelebi de imparatorluk topraklarını baştanbaşa kat ettiği seyahatinde bu yaklaşımın örneklerini sunmuştur.

Seyahatname'de akıl ve ruh hastalıklarıyla ilgili olarak Edirne, Şam ve Mısır'da olmak üzere üç bimarhane öne çıkmaktadır. Edirne'de Sultan Bayezid bimarhanesi bu hususta en dikkat çekici olanıdır. Evliya, bimarhanede akıl hastalarını tedavi edecek şekilde planlanmış mimari yapısı, hastaların hali ve tedavi yöntemleri olmak üzere üç hususa dikkat çekmiştir. Bimarhanenin mimarisinde havuzu, odaları, yatakları, bahçesi ile akıl ve ruh hastaları için her şey düşünülmüştür. Yazar bimarhanedeki deli biraderler dediği hastaların halini fotoğraflarını çekmişçesine ifadelerine yansıtmıştır. Onun anlattıklarına göre hastaların bir kısmı aslan gibi kükrerken bir kısmı kendi hallerinde konuşup durmaktadırlar. Zapt edilmesi gerekenler altın ve gümüş zincirlere bağlanmış, durumu daha iyi olanlar ise şadırvan başında veya bahçede dolaşmaktadırlar. Bahar ayında ruh sağlığı bozulanların arttığını ve gözlem altındaki hastaların daha da çılgınlaştığını ve bu yüzden bimarhanede işlerin yoğunlaştığını anlatan yazar bu kısımda insanların akıl hastalarına yaklaşımını da ortaya koyar. Hastaların zincir kırdıkları bahar ayında şehir halkının ve dilberlerin eğlenceye gider gibi hastaları seyretmek için bimarhaneye geldiklerini belirtir. Bimarhaneye gelen dilberlerin güzelliğini anlatmak için sağlıklı olduğuna hayıflanır ve deli olmak istediğini söylerken, "*gözünün akı karasına ve yaşı sümüğüne ve tükrüğü balgamına ve balgamı salyasına*" karışmış bir deli portresi çizer. Bimarhane normal bir şifahane gibi hastalara hizmet vermenin ötesinde akıl hastalarını iyileştirmek için esas olarak havuz (su sesi), bahçe ve musikiden oluşan bir tedavi reçetesine de sahiptir[57].

Şam'da üç bimaristanın bulunduğunu belirten Evliya, burada mecnunların eksik olmadığını söyler. Şam'da esmaullahın ezkar ve efkarından dolayı çok kişinin silsilekeş olup tımarhaneye alındığını, burada hekimlerin bu kişilere ruh kuvveti için macunlar verdiğini belirtir. Dengesini yitirmiş bu ehl-i tarikin tedavi süreci "*Ya Hayy yâ Kayyûm*" ve "*Yâ* Tabîbe'l-kulûb" zikirleriyle tamam bulur. Yazarın "*deli büraderler*" dediği akli dengesi bozuk olanlarla "*tahsîl-i mîzâca karib*" yani iyileşme emaresi gösterenlere gamlarının defi için günde üç vakit uzman hanende ve sazendelerin icra ettiği fasıllar dinletilirdi. Müzikle terapi seanslarında akli dengesi bozuk

[55] Vebanın nohut tanesi büyüklüğünde bir kızılyarayla başlaması (Villalon. 2011: 97) sebebiyle küçük bir çıban bile insanları tedirgin etmekteydi.

[56] Evliya Çelebi, 2003a: 301.

[57] Musiki ile tedavi yöntemi eski Türklerden itibaren Türk hekimleri tarafından uygulanan bir yöntemdi. M. Sadık Yiğitbaş'ın Musikî İle Tedavi (1972) kitabı ile Ruhi Kalender'in "Türk Mûsikîsindeki Makamların Tesirleri" ile "Ruh Hastalıklarının Tedavisinde Mûsikî" adlı makaleleri tarih boyunca ruh ve akıl hastalıklarının tedavisi için müziğin hemen her toplumda kullanıldığın gösteriyor. Bu hususta ayrıca bk. Bk. Şevki, 1991:136-143; Ak (1997); Güvenç (1993); Bayat, 2010: 239-241.

olanların bazıları müzik terapisine cevap vererek sakinleşirken bir kısmı ise kontrol edilememekteydi. Yazar, Şam'a vardığında Eyyübiler devrinde Sultan Nureddin'in Hristiyan hekimbaşısı tarafından yazılmış olan *Devâ-yı Rûh* adlı bir kitapla karşılaşır. Akıl hastalarının tedavisine dair verdiği bilgilerden sonra bu kitaptan söz etmesi kitabın özellikle ruhsal tedavi yöntemleri açısından Evliya'yı etkilemiş olması diye düşünülebilir. Kitabın içeriğine ve hattına hayran kalmış ve böyle bir kitabın kendi devrinde bile yazılamayacağını iddia etmiştir[58].

Mısır'daki Bimarhane ve şifahaneleri sayan Evliya, bunların akıl ve ruh hastalarına hasr edilip edilmediğine dair bilgi vermez. Ancak anlatımından Bimarhane ve şifahane olarak bahsettiği yerlerin akıl ve ruh hastalarının tedavi edildiği merkezler olduğu anlaşılmaktadır. Eskiden Mısır'da yüz kırk dar-ı meczub ve daruşşifa bulunduğunu ifade eden Evliya, ziyareti sırasında bîmârhâne-i makâm-ı Mûsâ, timarhâne-i câmi'-i Ezher, bimârhâne-i Sultân Mü'eyyed, bîmârhâne-i âbâdân dârü'ş-şifâ-yı Sultân Kalavân olmak üzere dört tımarhanenin kaldığını söyler. Sultan Kalavan Daruşşifası'nda ise kadınlara mahsus bir "nisvân bîmârhânesi" bulunduğunu belirtir. Kalavan bimarhanesine geniş yer ayırır ve burayı hayranlıkla betimler. En fazla dikkat çektiği hususlardan birisi daruşşifadaki su ve havuzlarla tedavidir. Yazar, sebillerden akan suyun bir havuzda toplandığı ve iyileşme emareleri olan hastaların burada istirahat ettiklerini anlatır. Ancak henüz bu aşamada olmayan ve Evliya'nın "*delü büraderlerimiz*" dediği akıl hastalarının durumu pek iç açıcı değildir. Onların bazısı karanlık bodrumlarda bazısı havuzlu ve şadırvanlı ferah hücrelerde vahşi hayvan gibi zincire bağlıdır.

Evliya havasının kötü olması hasebiyle Mısır'da ruhsal sağlığı bozulan insanların çok olduğunu söyler. Bu kişilerin bimarhanelere yerleştirilmeleri için durumlarının paşaya arz edilerek buyruldu alınması gerekiyordu. Bimarhanelerde herkesin durumuna göre yiyecek, macun ve ilaç verildiğini söyleyen yazar hastaların tedavisine ilişkin yaptığı tasvirle çarpıcı bir ironi yapar: "*Ve hukemâların cür'et sâhibi cellâd-meşreb huddâmları var, anlar deli bürâderlerin ba'zısına kızılcık deyeneği hoşâbı yedirirler, aklı başına gelir.*" Buna karşın hastaların kısa süre içinde şifa bulduklarını takdir hissiyle anlatır: "*Bu âsitâneye üç yıllık sâhib-firâş ve mecnûn gelse bi-emrillâh kırk günde ifâkat bulup reng-i rûyı verd-i hamrâya döner.*[59]"

3. 4. Cüzzam (Cüzâm)/ Miskin

Seyahatname'de en sıkça ismi geçen hastalıklardan biridir. Hansen basili adı verilen bir mikroorganizmanın yol açtığı sinir sistemi ve deri başta olmak üzere birçok organı etkileyen ve bulaşıcı hastalık olarak bilinen bu hastalıkla ilgili Evliya önemli bilgiler vermektedir. Cüzzam tedavi edilememesi dolayısıyla büyük bir illet olarak kabul edilmişti. Hatta Hz. Muhammed'in "*Aslandan kaçar gibi cüzzamdan kaç*" hadisine binaen İslam toplumlarında cüzzamlıdan uzak durulmuş ya da cüzzamlılar için ayrı bir yer tahsis edilmiştir[60].

Evliya karşılaştığı cüzzam hastalarını detaylı bir şekilde tasvir ederek bir cüzzamlının görünümünü adeta resmeder. İstanbul Unkapanı'nda doğuştan özürlü olan bir çocuğun büyüdüğünde geçirdiği hastalıklarla birlikte ortaya çıkan dış görünüşü zamanın alim ve hekimleri tarafından cüzzamlıya benzetilmiştir. Evliya'nın anlattığına göre bu kişinin burnunun orta direği yoktu. Geçirdiği çiçek hastalığı sonucunda ise kaşları ve kirpiklerini kaybetmiş, ağız, burun ve kulakları yok denecek hale gelmişti. Bir yağ tulumuna dönerek insana benzeyen bir uzvu kalmamıştı. Bir süre sonra ise aynı kişinin bütün derisi baştan aşağıya çıkıp, el ve ayak tırnakları bile düşüp ortada kıp kırmızı bir vücudu kalmıştı. Ne dediği anlaşılamayan, konuşurken sinek vızıltısı veya kedi mır mırı gibi ses çıkaran bu kişinin durumunun Üsküdarlı Mahmud Efendi ile hekimbaşına sorulduğunu belirtir. Çocuğun dış görünüşü dikkate alınarak bu kişinin ya Kadir gecesi veya Bayram gecelerinde besmelesiz anne karnına düşerken cinlerin cimaya karışması sonucu böyle bir görüntüye kavuştuğu ya da "*miskin ve cüzâm ve burnunun orta direği düşüp âhir bir maraz ile*" bu acayip görünümü aldığını söylemişlerdir[61].

[58] Evliya Çelebi, 2005: 273.

[59] Evliya Çelebi, 2007: 144.

[60] Türk İslam tıbbında cüzzamla ilgili yapılan çalışmalar için bk. Ünver A. S. ve Şehsuvaroğlu, B.N. 1961.

[61] Evliya Çelebi, 2006: 360-361.

Yine Nil seyahati sırasında bir cüzzam hastasıyla karşılaşır ve bu hasta üzerinden hastalığın sebebi ve görünümü hakkında bilgi verir. Baş bölükbaşı oğlanı diye belirttiği kişinin sık sık Mısır Bâbullûğuna[62] gitmesinin onu cüzzama müptela ettiğini söyler. Hastanın cüzzamlı halini ve tedavi olduktan sonraki görünümünü bizzat gördüğünü belirten Evliya bu değişimi "*yüzü ve gözü şişüp burnunun orta direği düşüp Şâm cinine döneyazdı. Birkaç vukiyye timsâh eti yiyüp ve gözlerin çıkarup yanında taşıyup oğlanın vücûdu mukaşşer beyza döndü*"[63] şeklinde ifade etmiştir.

Cüzzamın cinsel yolla geçen bir hastalık olduğuna ilişkin verdiği bir diğer bilgi ise efsanelere dayanmaktadır. Yanvan adıyla andığı tarih kitabından naklettiğine göre, cinselliğe düşkün olması sebebiyile İmparator Kosntantin, Roma'da cüzzam hastalığına tutulmuş ve bütün kaş, kirpik, saç ve sakalı dökülmüş; burnunun orta direği de düştüğü için bir "Şam cinine" dönmüştür[64].

Bursa'daki Çekirge kaplıcasını anlatırken cüzzam ya da miskin hastalığını anlatır. Hastaları yara içinde ve kaşı, kirpiği dökülmüş bir ve nefesi bozulmuş insan olarak tarif eder. Hastalığın bulaşıcılığını ise "*Ne'ûzübilâh emrâz-ı sârîdir demişler*" ifadeleriyle belirtir. Bu yüzden de miskinlerin bütün Anadolu'da şehrin dışında ayrı bir mahallede oturduklarını vurgular[65].

Üsküdar'daki miskinler tekkesini anlatırken Osmanlı toplumundaki cüzzam ve miskinlere bakış açısını da yansıtır. Şehirdeki bütün miskinlerin bu tekkede yaşamak zorunda olduğunu belirten Evliya, şehir içinde bir miskin haberi duyulduğunda miskinin rütbesine ve toplumsal statüsüne bakılmaksızın aman vermeden hemen tekkeye götürüldüğünü söyler. Rum diyarında "*cüzâm marazı sâridir deyü şehir içre miskîn turmak memnû' olduğundan*" İstanbul'da olduğu gibi diğer şehirlerde de şehir dışında miskinhanelerin kurulduğunu söyler. Anadolu'da miskinlerin toplumdan uzak tutulmasına karşın Mısır'da eli ayağı dökülmüş cüzzamlıların halkın içine karıştıklarını ve halkın bunlarla yiyip içip yatıp kalktıklarını belirtir. Mısırlıların bu tutumlarını, onların cüzzam hastalığını "Kubâ marazı" olarak kabul ettikleri ve bu yüzden cüzzamlılardan çekinmedikleriyle açıklar[66].

Seyahatname'de cüzzam ve miskinlerin tedavisine ilişkin pek bilgi bulunmasa da Evliya, Hac seyahati sırasında uğradığı Hz. Şuayb Peygamberin ziyaretini anlatırken miskinlerin tedavisiyle ilgili bir halk inancını paylaşır. Buna göre Hz. Musa'nın sol ayağının bastığı ve halen yeni basılmış gibi duran ayak izine miskin ve hastalar için su konulmaktaydı. Miskinlerin bu sudan içtikleri taktirde iyileşeceğine inanılmaktaydı[67]. Aynı şekilde Pirevadi'deki Yediler Ziyareti'nde bulunan mezar taşlarından üçüncü taşın kazınarak yalanması durumunda cüzzamlının şifa bulacağı söylenmekteydi. Evliya bu son örneği kendisinin görmediğini ancak ayan-ı vilayetten nice kimselerin şehadet ettiğini belirtmektedir[68].

Afrika seyahati sırasında uğradığı Donkola şehri hakkında bilgi veren Evliya buradaki ılıcaları över ve bölgede bu ılıcalara ilginin çok büyük olduğunu anlatır. Donkola'daki ılıcaların faydalarından bahserken özellikle ılıcaların miskinlik hastalığı için de şifa kaynağı olduğuna vurgu yapar. "*Cümle memâlik-i mahrûselerden ahâlî-i vilâyetler gelüp bunda germâblara girüp miskînlikden ve gayrı mahûf u muhâtara emrâzlardan halâs olup ana rahminden doğmuş gibi olur.*"[69]

3. 5. Kuşka

Bosna'daki Sirebreniçse (Sirebne)'de gördüğü bir hastalıktır. Nüfusun büyük bir kısmının Boşnak olduğu şehirde halkın ekseriyetinin bu hastalığa maruz kaldığını ifade eden Evliya hastalığı da tarif etmiştir: "*bu şehir halkının boğazlarında yumru yumru kuşka tabîr ederler bir marîzdir*". Hastalığın sebebini ise tereddütsüz bir şekilde gümüş madenlerinden çıkarak şehir ortasından geçen ırmaktan su içmek olarak belirtir: "*Bu şehrin ortasından bir küçük su akıp nehr-i Drin'e karışır bir berrâk sudur. İsmine Voda-Sirib derler bir mel'ûn sudur, zirâ gümüş ma'denlerinden tulu' eder. Bu şehir halkı bu sudan nûş etmekle*"[70]. Tarifler görünüm itibariyle, insan vücudundaki iyot oranın belli bir düzeyden daha düşük veya daha

[62] Bâbullûk: Fuhuş yeri.
[63] Evliya Çelebi, 2007: 190.
[64] Evliya Çelebi, 2006: 21.
[65] Evliya Çelebi, 2006a: 16.
[66] Evliya Çelebi, 2006: 234.
[67] Evliya Çelebi, 2005: 223.
[68] Evliya Çelebi, 2006b: 177.
[69] Evliya Çelebi, 2007: 455.
[70] Evliya Çelebi, 2001a: 222.

yüksek olması sonucun boğazda troid bezinin büyümesiyle ortaya çıkan guatr hastalığına benzemektedir.

3. 6. Bel Soğukluğu

Cinsel ilişki ile bulaşan, idrar yollarında yanma, şişlik ve akıntı şeklinde belirti gösteren, hem kadın hem de erkek de görülebilen bir hastalıktır. Evliya Çelebi, bu hastalıktan Nil seyahatiyle ilgili kısımda yalnızca erkeklere mahsus bir hastalık olarak bilgi verir. Nil nehri civarındaki bazı Arap taifesinin "*belsovukluğu marazına mübtelâ*" olduğunu belirten Evliya bu hastalığın sebebini de "*ekseriya halkının belleri gevşekdir*" şeklinde cinsi münasebetle açıklamaktadır[71]. Bel soğukluğunun tedavisinde ise yöresel usulleri anlatan yazar özellikle hastaların iyileşmek maksadıyla timsahlarla ilişkiye girdiklerini belirtir. Diğer bir yöntem ise yine cinsel münasebete dayalıdır. Timsahla birleşmek gibi kötü bir yola başvurmayan hastaların ise Habeşli kadınlarla birlikte olarak tedavi olduklarını söyler. Evliya Çelebi, timsahlarla cinsel ilişkiyi onaylamasa da bu ilişkinin bel soğukluğuna iyi geldiğine inanmıştır. Timsah ya da Habeşli kadınlarla ilişkinin bel soğukluğuna iyi gelmesini ise her ikisinin de birleşme anında "şiddet-i harâret" e sahip olmalarıyla açıklar. Zira bu özelliklerinden dolayı erkekte hazzı artırarak vücuttaki meni ve diğer kötü sıvıların bütünüyle boşalmasını sağladıkları inancı yaygındır ve Evliya da buna katılır[72].

3. 7. Uyuz (Cereb / Ger)

Evliya, kaplıcalardan bahsederken cereb ve giciyik yani kızıl uyuz adı verilen hastalıklardan bahseder. Bursa'daki Çekirge ve Kükürdlü kaplıcalarına gelen uyuz hastalarının vücut derilerindeki değişimi, kara kara olup soğan zarı gibi soyulduğunu ve eşsiz inciye dönüp gümüş tenli ve gümüş vücutlu oldukları şeklinde ifade eder. Ayrıca Kükürdlü kaplıcasının faydasından bahsederken Banaz ve Honaz kasabalarında görülen uyuzunun şöhretine vurgu yapar: "*Ammâ nef'i ol mertebedir kim bir âdem Banaz ve Honaz kasabası halkı gibi giciyik yâhud kızıl uyuz olsa*"[73]. Bu hususu Banaz'a ayırdığı yerde daha genişçe yer verir. O, Banaz halkı için "*ekseriyyâ gerdir ya'nî uyuzdur*" diyerek bu hususun bir darb-ı mesele dönüştüğünü söyler. "*bir âdem çok kaşınsa Banaz uyuz mu oldun, derler*". Kaza halkının uyuz olmalarında ise havasının, suyunun kötülüğüne (*zîrâ âb [u] hevâsı gâyet sakildir*) yorar ve kazanın ortasından geçen halkın içmek için kullandığı akarsuyun olmaması halinde "*cümle Banaz halkı uyuzdan helâk olurlardı*" öngörüsünde bulunur[74].

Evliya'nın Kükürtlü kaplıcasında uyuz hastaları için ayrı ve uzman tellakların görev yaptığına dair verdiği bilgiler o dönemde uyuzun çok yaygın bir hastalık olduğunu göstermektedir[75].

Evliya Çelebi'nin anlattıkları onun yaşadığı dönemde uyuz hastalığının kaplıcalarda kükürtlü suyla tedavi edildiğini ortaya koymaktadır. Seyahatname'den anlaşıldığı kadarıyla Anadolu tarafında Bolu, Niksar, Erzurum Ilıcası ile Avrupa yakasında Bosna'daki Ekşisu ve Macaristan'daki Eğri kaplıcaları, uyuz hastalarının rağbet ettiği başlıca yerlerdir. Yine Süphan Dağı kaplıcası ise çamuru ile uyuza iyi gelmektedir.

Uyuz tedavisine ilişkin bir diğer tedavi yöntemi ise efsanevi bir bilgiye dayanmaktadır. Seyahatname'nin ilk cildinde "*esnâf-ı tîz-âbcıyân-ı sîm ü zer-i hâlis*" başlığı altında gümüş içindeki altını veya bakır ve kurşun içindeki gümüş ve altını çıkarmaya çalışan esnafa yer vermiştir. Esnafın tîz-âbı (kezzab) kullanarak yaptığı ayrışma işlemini detaylı anlattıktan sonra Hazret-i Süleymân'a ait bir kıssaya değinmiştir. Kıssaya göre kezzabı Hz. Süleyman ortaya çıkarmış ve kezzabı uyuz olan devlerin tedavisinde kullanmıştır. "*Bu tîz-âbı Hazret-i Süleymân peydâ edüp uyuz olan dîvlere dürtüp gerlikden halâs olurlarmış*"[76].

3. 8. Çiçek

Daha çok küçük yaşlarda etkili olmakla birlikte her yaşta görülen çiçek hastalığı yüksek ateş, halsizlik, baş ve sırt ağrılarıyla başlar. Daha sonra hastaların vücudunda kırmızı döküntüler ortaya çıkar ve ilerleyen günlerde bu döküntüler birer irinli kabarcığa döner. Ateşli, ağır ve bulaşıcı bir seyir takip eden çiçek

[71] Evliya Çelebi, 2007: 188.
[72] Evliya Çelebi, 2007: 188.
[73] Bu söylentinin gerçeği ne ölçüde yansıttığı bilinmese de hem Banaz hem de Honaz isimlerinin uyuz kelimesiyle olan ses benzerliğinin etkisi muhakkaktır.
[74] Evliya Çelebi, 2005: 23.
[75] Evliya Çelebi, 2006a: 16-17.
[76] Evliya Çelebi, 2006: 311.

hastalığının en belirgin özeliği vücutta kalıcı izler bırakmasıdır.

Seyahatname'de tespit edilebildiği kadarıyla iki yerde çiçek hastalığından bahseder. Birincisi Unkapanı'ndaki doğuştan özürlü çocuğu anlattığı kısımdır. Dış görünüşünü tasvir ettiği çocuğun kaş ve kirpiklerini dökülmesini geçirdiği çiçek hastalığına bağlamıştır[77]. Diğeri ise Seydi Ahmed Paşa'yı tasvir ettiği yerdir. Seydi Ahmed Paşa'yı cesur, bahadır, dilaver olarak tanımlayan yazar, paşanın karakterine uygun dış görünüşünü "İnce belli, yassı yağrınlı, kıtîfleri vâsi', bâzûları kalın, parmakları iri arslan pençeli idi" ifadeleriyle övgüyle anlatır ve tek kusurunu paşanın "*mahbûbu'l-vech*" olmadığı şeklinde açıklar. Evliya'ya göre paşa, Mısır'da köle iken çiçek çıkarmış ve üç ay gibi uzun bir süre karanlık bir evde zayıf ve perişan bir şekilde yatağa mahkum olmuştu. Çektiği ızdırap ve sıkıntı ile çiçek kabarcıklarını tırnakları ile koparmış ve yüzü çiçek izi yüzünden lekelenmiş ve bozulmuştur[78].

3. 9. Göz Hastalığı

Evliya Çelebi Bitlis'te bulunduğu sırada binlerce hünere sahip birisi olarak tanıttığı Abdal Han'ın aynı zamanda göz hekimliğindeki becerisini de hayranlıkla kaleme almıştır. Hanın kehhallıktaki (göz hekimliği) becerisini anlatırken göz hastalıklarına da değinmiştir. Bunlar göze perde ve kara su inmesi şeklinde tanımladığı iki hastalıktır. Evliya'ya göre gözün arka tarafında buhardan oluşmuş kara su görme yeteneğini yok etmektedir. Abdal Han ise elindeki eğri ve içi boş bir mili hastanın gözünün arkasına sokup o mili emerek gözde birikmiş kara suyu çekerek hastayı tedavi etmiştir.

Karasu, günümüz tıbbında Glokom (Göz tansiyonu) olarak bilinen hastalığı hatırlatmaktadır. Göz içi basıncının yükselmesi yüzünden görme sinirinin zayıflaması sonucu meydana gelen görme kaybıdır. İlaç ve lazerle tedavi edilen bu hastalığın en son çaresi cerrahi müdahaledir.

Günümüzde katarakt hastalığı olarak bilinen göze perde inmesini gözlere "*ak nâzil*" olmak şeklinde anlatan Evliya, Abdal Han'ın bu rahatsızlığın tedavisinde maharetini bizzat müşahede ettiğini yazmaktadır. Ona göre Abdal Han hazırladığı ilacı mil yardımıyla göze çekip, soğan zarı gibi perdeyi almaktaydı[79].

3. 10. Frengi

Osmanlı toplumunda, frenginin Avrupa'da ortaya çıkarak sonradan diğer ülkelere yayılan ve cinsel ilişki yoluyla bulaşan bir hastalık olduğu fikri erken tarihlerden itibaren kabul görmüştür. XVI. yüzyılda batılı hekimler bu hastalığın nasıl ortaya çıktığına kafa yormuşlar ve çeşitli izahlar getirmişlerdir. Hastalığın sebebini gayri meşru ilişkiler ve eşcinsellikle, aybaşı halindeki kadınlarla ilişki kurulmasıyla açıklayanlar olduğu gibi, yıldız olaylarına dayandıranlar da bulunmaktaydı. Batılı hekimler, sebebi ne olursa olsun bu hastalığın günahkar insanların başına Tanrı tarafından uyarı maksadıyla bir bela olarak gönderildiği düşüncesinde hemfikirdirler.

Osmanlı hekimleri de frenginin Yeni Dünya'ya ait bir hastalık olduğunu buraları ele geçiren İspanyollarla birlikte Avrupa'ya oradan da Osmanlı ülkesine yayıldığını kabul etmişlerdir. Ömer Şifai, semavi afetlerden daha beter olarak tarif ettiği frenginin, İstanbul, Mısır ve diğer Osmanlı kentlerinde yaygın bir hastalık olduğunu belirtmiştir. Osmanlı ülkesinde hastalığa, Cüzzam-ı cimaiyye veya Vebaü'l-Efrenci adı verilerek hem tedavi edilemeyen iki büyük hastalıkla ilişkilendirilmiş hem de hastalığın cinsellikle ilişkisi ortaya konulmuştur[80].

Evliya Çelebi firengi hastalığına ilişkin geniş malumat vermese de önemli bilgiler sunar. Yazar, Hollanda seyahatine yer verdiği kısımda, cinsel yolla bulaşan bu hastalığın Avrupalılara ait olduğuna dair Osmanlı toplumundaki algıyı üzerine bastırarak vurgular ve teyit eder. "*Hikmet-i Hudâ fireng uyuzu dedikleri bu Filameng diyârına mahsûsdur. Gerçi cümle fireng uyuzdur*". Frengi hastalığının cinsellikle ilgisine dair herhangi bir bilgi vermeyen ve ahlaki bir değer yargısıyla izah etmeyen Evliya, frengiyi Allah tarafından Firenklere verilmiş doğal bir hastalık olarak tanımlar. Hastalıktan bahsederken, derdi veren Allah'ın şifayı da verdiği inancını yansıtır ve hastalığın sıkça

[77] Evliya Çelebi, 2006: 360.
[78] Evliya Çelebi, 2006a: 189.
[79] Evliya Çelebi, 2001: 72.
[80] Frengi hastalığının ortaya çıkışı, sebepleri ve tedavisi hakkında Avrupa ve Osmanlı hekimlerinin görüşleri için bk. Şevki, 1991: 52-58.

görüldüğü Filemenk ülkesinde Allah'ın nilva ağacını bu yüzden yarattığını belirtir. Evliya bu ağacın tedavi için nasıl kullanıldığını da açıklar. Ona göre hastalar, nilva meyvesinin yağını vücutlarına ya da hasta bölgelerine sürerek, yaprağının suyuyla da yüz ve gözlerini yıkayarak şifa bulmaktadır[81].

Evliya Çelebi Alî Hamamı menzilindeki kaplıcanın faydalarından bahsederken frengi hastalığından bahseder ve hastaların dış görünüşüyle ilgili önemli bir bilgi verir. O kaplıcadan yararlanan frengi hastalarını "*allahümme âfinâ burnu ve dudakları düşmüş*" olarak betimler ve derilerindeki bozulmaya dikkat çeker. Bu hastalığa müptela olanların adı geçen kaplıcaya kırk gün girip aç karnına suyunu içtikleri takdirde şifa bulacaklarını ve Allah'ın emriyle vücutlarının kırk günde parlak bir inciye döneceğini anlatır[82].

Zağzağa kaplıcasını anlatırken de frengi marazından bahseder. Özellikle cüzzam hastalarının kırk gün bu kaplıcayı kullanmaları sonrasında iyileşecekleri bilgisini veren Evliya kaplıcanın uyuz ve frengi hastalığına da iyi geldiğini belirtir[83].

Yukarıdaki bilgiler Osmanlı döneminde uyuz ile frengi hastalıklarının birbirlerine benzetildiğini göstermektedir. Her iki hastalığın vücut derisinde bıraktığı izler, döküntüler, yaralar ve oluşturduğu deformasyonlar sebebiyle her iki hastalığın halk tarafından benzer bir hastalık gibi algılanmasına yol açmıştır. Yaygın bir hastalık olmasına rağmen Seyahatname'de çok az yerde frengiden bahsedilmiş olması dikkat çekmekte ve sanki Osmanlı ülkesinde frenginin çok yaygın olmadığı izlenimini uyandırmaktadır.

3. 11. İshal

Bağırsakların yumuşak ve normalden daha sulu dışkı çıkararak boşalması olarak bilinen bir rahatsızlıktır. Daha çok bakteriyel olmak üzere çok çeşitli sebepleri bulunmaktadır. Bugün bile dünyadaki küçük çocukların ölüm sebepleri arasında ikinci sırada yer almaktadır. İçme suyundaki kirlilik ve kötü beslenme sonucunda enfeksiyon ve bakteriyel toksinler, kalın bağırsağı etkileyerek onun su emme işlevini engellerler. Böylece kalın bağırsağa gelen sıvı durumundaki sindirilmiş yemek aynı şekilde dışarı çıkar.

İshal aynı zamanda bir seyahat hastalığıdır. Değişik ülke ve şehirleri dolaşan ve dolayısıyla beslenme düzeni bozulan kişilerde ise günümüzde seyahat ishali olarak bilinen ishal görülür. İshal, hijyenik bir ortamda bol sıvı ve sağlıklı bir beslenme ile en geç bir hafta içinde ishal düzelir. Aksi durumda ciddi su kayıpları devam eder ve kişi için hayati tehlike oluşturur. İshal bilinen sebeplerinin dışında dizanteri, kolera ve çeşitli bağırsak hastalıklarının da belirtisi olabilir.

Hayatını yollarda geçirmiş olan Evliya, eserinde ishale ilişkin önemli bilgiler verir. Özellikle tecrübelerinden hareketle yolculara yeme içme konusunda verdiği öğütlerle ishalin ciddiyetine dikkat çeker:

> "*Cümle ekşiler kâbızdır, illâ bi-temr-i hindî" buyurmuşlardır. Ammâ yollarda gûnâ-gûn suları çok içmeden hazer lâzımdır, zîrâ âdeme lînet verir. Zifir me'kûlât kısmından az tenâvül edince su çokluk içilmez. Çok içilse ishâl eder. İshâlin nihâyeti zahirdir.* Allâhümme âfinâ. *Âhiri ölümdür. Hulâsa-i kelâm bu Ka'be yolunda zifir ta'âm yemeyüp su az içmek gerekdir,* ve's-selâm"[84].

Seyahatname'de geçen bu cümleler yazarın seyahat ile ishal arasındaki ilgiyi ortaya koyması açısından önemlidir. Evliya, seyahat edenlere yol üzerinde karşılaşılan muhtelif sulardan çokça içilmemesini öğütler ve içilmesi durumunda ishal olabileceklerini hatırlatır. Ayrıca yağlı yiyecek az alındığı taktirde suyu çok içmenin de ishale yol açtığını belirtir. Yazarın ifadelerindeki önemli bir diğer husus ise ishalin ölümle sonuçlanabileceği vurgusudur. Raba nehri savaşı akabinde savaş yorgunu, hastalıklı ve uzun zamandan beri aç olan askerlerin Belgrat'ta yemeğe yüklenmeleri ve bu yüzden ishale yakalanarak ölmeleri Evliya'nın anlatımında ishalin ciddiyetine dikkat çeken önemli kısımlardan biridir[85].

Nil seyahati sırasında, Funcistan'da suyun çok güzel olduğunu belirtir. Çünkü nehre neft,

[81] Evliya Çelebi, 2002: 223.
[82] Evliya Çelebi, 2001: 354.
[83] Evliya Çelebi, 2005: 262.
[84] Evliya Çelebi, 2005: 415.
[85] Evliya Çelebi, 2003: 48.

katran, kükürt ve demir gibi madenler ile zehirli hayvanlar henüz karışmamıştır. Havanın sıcak olmasına karşın suyun buz gibi olduğunu söyleyen yazar, sağlık için "*idital üzre olan sudan*" içmek gerektiğini söyler. Ancak soğuk su harareti kesmek yerine arttırdığı için sıcak havada soğuk su içerken çok dikkatli olmak gerekmektedir. Aksi halde soğuk suyun fazla tüketilmesi insanı ishale düşürür[86].

Evliya Çelebi'nin ishale ilişkin verdiği bilgilerin Hac yolculuğu ve Mısır seyahatleri kısmında vermiş olması dikkat çekicidir. Diğer yolculuklarında da muhtemelen ishal vakalarıyla karşılaşmıştı. Ancak daha çok Arabistan ve Mısır anlatımında ishal hastalığını zikretmesi bu bölgelerde ishal sıklığının fazla olduğunun bir göstergesidir. Mısır'da şehr-i İbrim'den bahsederken bu kaledeki ölümlerinin çoğunun zahir hastalığına bağlı ishalden olduğu tespitini yapmaktadır[87]. Bu bilgiler ishalle ilgili günümüz tıbbının sonuçlarıyla da uyuşmaktadır. Bilindiği gibi sıcak havalar mikropların üremesini çoğaltarak ishali tetiklemektedir.

Yazar, gezdiği yerlerde karşılaştığı ishal hastalığının tedavisiyle ilgili usulleri de anlatmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi Evliya'nın ishalle ilgili en önemli uyarısı, yol üzerinde muhtelif sulardan içmemek ve sıcak havalarda çok soğuk su tüketmemektir. Bunun dışında Hz. Muhammed'in Mekke'den Busra'ya giderken yol üzerinde bulunan Eşme Kale'de bizzat kendisinin açtığı kaynar sudan içen ishal hastalarının hemen iyileştiklerini nakleder[88]. *Mısır'da tanıdığı Dıraht-ı santa adını verdiği ağacı tasvir ederken bu ağacın yapraklarından yapılan ilacın ishale iyi geldiğini belirten Evliya, ilacın yapılışını da tarif eder. Yapraklar "havânda sahk edüp bal ile mahlût edüp beşer dirhem aç karnına isti'mâl etseler şifâ bulur*"[89]. İshalin çok yaygın olduğu İbrim şehrinde ise insanlar hastalıktan kurtulmak için darı ekmeği tüketmekteydiler[90]. İshalin tedavisine ilişkin bir diğer bilgiyi ise Ohri'den İstanbul'a gelirken yol üzerinde uğradığı Yenice'yi anlatırken verir. Köyün kenarında kurulduğu Muşta deresi boyunca çıkarılan ve kuyumcular tarafından gümüş ağartmak için kullanılan şabın ishale iyi geldiğini söyler. Evliya, ishal olanların aç karnına iki nohut tanesi kadar şaptan yemeleri durumunda ishalden kurtulacaklarını, çok kullandıklarında ise zararlı olacağını belirtir[91].

3. 12. Sara

Bu hastalık Seyahatname'de dutarık, ecinne, masrû gibi değişik isimlerde geçmektedir. Seyahatname'de sara cinlerin insanlara musallat olması sebebiyle ortaya çıkan ruhsal bir rahatsızlık olarak tanımlanır. Bunun yanı sıra insanların korku yüzünden sara olduklarına dair ifadelere de yer vermiştir[92]. Sara hastalığıyla ilgili hemen tüm bilgiyi Güneydoğu Anadolu ve Irak seyahatleri sırasında vermiş olması dikkat çekmektedir. Bu durum cin, şeytan ve ejderha hikâyelerinin yaygın olduğu yerlerdeki halk inanışlarıyla ilgili olabilir. Hastalarla ilgili detaylı tasvirlerin olmadığı metinde daha çok tedaviye ilişkin bilgiler verilir. Buna karşın az da olsa saralı hastaların durumuna ilişkin örnekler vermiştir. Mesela Kerbela vakası dolayısıyla düzenlenen matem törenlerini betimlerken ağıt yakıp gözyaşı dökenleri sara nöbeti geçiren birine benzetmiştir [93]. Yine Mısır'da yüksek katlı evlerden oluşan yerleşimleri ve sağlıksız ortamı anlatırken burada yaşayan insanların yüz renklerini sara hastalarına benzetir: "*ne'ûzu billâh anlarda hamâsîn günlerinde tahta biti ve pire ve kehle ve sivrisinek derdinden ve bed râyihadan fellâhînin reng-i rûyları masrû' olmuş âdem eşkâline döner*"[94].

Seyahatname'deki bu hastalıkla ilgili bilgiler daha çok saralıların nasıl şifa bulacaklarına dair halk inançlarına aittir. En dikkat çekici tedavi usulü ise hasta kişinin kutsal kabul edilen mekanda bir süre tutulmasıdır. Bu mekanların en önemlisi hiç şüphesiz Hz. Peygamber tarafından cinlerin girişi yasaklanan Kum kentidir. Evliya'nın anlattığı menkıbeye göre İslam peygamberi cinlere "şehr-i Kum benim ümmetim içindir. Şimden gerü ol şehirden rıhlet edüp uğraman" demesi üzerine cinlerin tahtgahı olan Kala-ı Cebel-i Kum'da cin kalmamıştır. İnanışa göre Kum şehrine cin giremediği gibi girenler ise sağ

[86] Evliya Çelebi, 2007: 463.
[87] Evliya Çelebi, 2007: 437.
[88] Evliya Çelebi, 2006a: 296.
[89] Evliya Çelebi, 2007: 268.
[90] Evliya Çelebi, 2007: 437
[91] Evliya Çelebi, 2003a: 341.
[92] Evliya Çelebi, 2001: 77.
[93] Evliya Çelebi, 2001: 214.
[94] Evliya Çelebi, 2007: 273.

kalmayarak ölmektedir. Bu yüzden Kum'da yaşayan insanları asla sara tutmaz ve şehir dışında birisini sara tutarsa yani "*ecinne bulsa*" o kişi Kum'a geldiğinde Allah'ın inayetiyle sara zahmetinden kurtulur. Ancak Evliya bu ziyaretin kesin bir iyileşmeye yol açmadığını saralıların şehirden ayrıldıktan sonra yine rahatsızlandıklarını da belirtmektedir[95].

Saralıların tedavi olduğu bir diğer yer ise Nusaybin'dir. Evliya, "*Dârü's-Sakalân ya'nî bilâd-i kavm-i ecinne-i cân*" olarak adlandırdığı Nusaybin'le ilgili bir rivayete eserinde yer verir ve bu rivayete dayanarak cinlerin bu şehre niçin giremediklerini açıklar. Rivayete göre ecinniler, Hz. Muhammed'in duası üzerine ecinne padişahının bütün kavmini Nusaybin'den sürüp ve bir daha bu şehre girmemeği taahhüt etmiştir. Evliya'nın naklettiği bu inanışa göre halk, Hz. Muhammed'e risalet geldiği günden beri sara tutan birisinin Nusaybin'e girdiği taktirde rahatsızlığından kurtulduğu inancını taşımaktaydı[96].

Evliya cinlerle ilgili bir rivayeti aktarırken kurdun olduğu yere cinlerin giremediğini belirtir. Hatta bu bilginin tecrübe edildiğini ve herkes tarafından malum olduğunu söyler. Herhalde bu inanç sebebiyle sara tutan kişiye kurt yüreği yedirildiği taktirde sara nöbetinden kurtulacağına inanılmaktaydı[97].

Saralıların şifa aradıkları yerlerden biri de *Monla Kasım* ziyaretidir: "*Bir kubbe içre medfûn olup tekye-i dervîşândır. Sar'a marazına mübtelâ olan kimesneler bu âsitânede yedi gice mihmân olup bi-emrillahi Ta'âlâ şifâ bulur.*"[98] Osmanlı ülkesindeki Müslüman olmayan topluluklarda da sara hastalığının tedavisi için benzer bir yaklaşım söz konusudur. Evliya, Sicn-i İsa adlı kilisenin bu hususta meşhur olduğunu söylüyor. Rivayete göre Hz. İsa bu kilisenin yerinde Yahudiler tarafından kırk gün hapsedilmişti. Daha sonra kiliseye çevrilen bu hapishane, ruhsal sıkıntısı olan hastaların tedavisi için kullanılmıştır. Evliya'ya göre Hristiyan sara hastaları Hz. İsa'nın tutuklu kaldığı bu yerde birkaç gün hapsedilerek tedavi edilmekteydi[99].

Evliya, Nil kıyısında, sara hastalığının tedavisi için farklı bir yöntemle karşılaşmıştır. Nil kıyısındaki halk, timsahın ciğerini ateşte yakıp tütsüsünü hastaya çektirerek sara hastalarının şifa bulacağına inanıyordu[100].

3. 13. Sıtma (Isıtma-Hummâ)

Sivrisineklerin taşıdıkları bulaşıcı bir hastalık olan sıtma, tarihin ilk dönemlerinden itibaren bilinen bir hastalıktır. Nöbetler halinde önce üşüme ve titreme ile başlayıp daha sonra ateş şeklinde kendini gösteren hastalık daha çok tropik ve ılıman bölgelerde yaygındır. Bununla birlikte sıcak ve nemli olan her yerde sıtmaya rastlanmaktadır. Evliya Çelebi ateş dışında hastalığın emarelerinden bahsetmese de sıtmanın hem sebepleri hem de tedavi yöntemleri üzerine önemli bilgiler sunmaktadır.

Mısır'daki iç kalenin sağlık sorunları hakkında bilgi verirken "*tılsım*ı hummâ ya'nî ısıtma"[101] ifadeleriyle sıtma ile humma hastalıklarını aynı kabul etmiştir. Yine rub' ısıtması[102] terimini kullanmaktadır ki bu terim aynı zamanda hummâ-yı rub'un karşılığıdır. Ancak yazarın ifadeleri dikkatli okunduğunda her ne kadar aynı anlamda kullanmış olsa da sıtma ve humma isimlerini birbirinden farklı birkaç hastalık için de kullandığı anlaşılmaktadır. Ancak bu hastalıkların tam tanımlanmamış olması ve Evliya'nın yeterli bilgi vermemesi bu hastalıkların açık bir şekilde ortaya konulmasını zorlaştırmaktadır.

Evliya sıtma veya humma marazının ortaya çıkışını genellikle bir yerin havasıyla açıklar. Belgrat'ın hoş ve güzel bir havaya sahip olması yüzünden burada sıtmanın görülmediğini söyler[103]. Buna karşılık Bosna taraflarında Gabele Çiftliği adlı kasabanın etrafının taşlık olması sebebiyle havasının çok sıcak olduğunu ve bu yüzden sıtma hastalığının çok görüldüğünü belirtir[104]. Yine Nusaybin'in havasının da kötü olması sıtmaya yol açmaktadır. Evliya, Nusaybin'deki sıtmayı sara hastalığından daha beter olarak niteler: "*Ammâ hâlâ şehr-i Nusaybin'in hevâsı eyle beddir kim ısıtması, âdemi dutarıkdan*

[95] Evliya Çelebi, 2001: 226.
[96] Evliya Çelebi, 2001: 334.
[97] Evliya Çelebi, 2001: 340.
[98] Evliya Çelebi, 2001: 104.
[99] Evliya Çelebi, 2005: 229.
[100] Evliya Çelebi, 2007: 190.
[101] Evliya Çelebi, 2007: 98.
[102] Evliya Çelebi, 2001: 343.
[103] Evliya Çelebi, 2001a: 198.
[104] Evliya Çelebi, 2002: 284.

eşed dutar."[105] Musul'un baharında "*bâd-ı seher*" esmesi yüzünden hummaya müptela olanlar kurtulurken yaz aylarında güneşin tesir etmesi ve şehirdeki binaların birer ateş taşına dönmesi sebebiyle sıtmanın çok görüldüğünü belirtir[106]. Evliya, havasının "*sakil*" olması sebebiyle eski hükemanın İstefe şehrine "*dâr-ı hummâ*" dediklerini ve halkının bu yüzden sarı benizli olduklarını söyler[107].

Viyana'da sıtma hastalığına hiç rastlanılmamasını şehirde hayvan kesilmemesine bağlar. Hayvanlar kesilmediği için açıkta kan olmadığını ve bu yüzden şehirde sivrisinek, karasinek, yılan, çıyan gibi haşeratın yaşayamadığını belirtir[108]. Aslında bu bilgi, dolaylı olarak sıtma hastalığı ile sivrisinek ilişkisinin kurulması anlamına gelir ve bu bakımdan çok önemlidir. Sıtma tarihinde hastalıkla sivrisinek ilişkisinin ilk defa 19. Yüzyılda keşfedildiği dikkate alınırsa Evliya'nın yorumunun ne kadar isabetli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Kırım'da Gözlev şehriyle ilgili anlattığı rivayet ise sıtma ve taun hastalıklarının kaynağına ilişkin halk nazarındaki yargıyı ortaya koymaktadır. Rivayete göre Gözlev kalesinin yapımında tunçtan büyük bir su kabı bulurlar. Su kabı kırıldığında üç gün boyunca içinde sarı, yeşil ve kibritî renginde su akar. Su kabının kırılması anında orada bulunanlar hemen sıtmaya tutulurlar. Bazıları taundan bazıları da sinekten helak olur. Rivayeti Evliya'ya anlatan halk, o günden beri şehrin havasının bozulduğu ve bu yüzden şehri kara sinek kapladığı ve taun hastalığının yaygınlaştığını belirterek durumdan şikayetçi olmuşlardır[109]. Bu hikâyede niteliği bilinmese de suyun, hastalık kaynağı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Ortaya konulan hastalık hikâyesi, özellikle ılıman ve sıcak bölgelerde kirlenen sudaki mikroorganizmaların yaydığı tifo, kolera gibi ateşli hastalıklara işaret etmektedir. Ancak durgun su birikintilerinin sinekler aracılığı ile sıtmaya yol açtığı göz önüne alınırsa belirtilen hastalığın gerçekten sıtma olduğu da düşünülebilir.

Nusaybin sıtmasının ne kadar etkili olduğunu anlatırken sıtması meşhur olan yerleri de zikretmiştir. Evliya'ya göre Irak diyarında rub' sıtması, İran ve Turan diyarında Nusaybin sıtması ve Rum'da ise İznik'teki Hersek sıtması çok etkiliydi. Yazar bu yörelerdeki sıtmanın şöhretini vurgulamak için abartılı bir ifadeyle serçe kuşunu bile hastalandırdığı söylemiştir[110].

Yazar, eserinde sıtmadan kurtulmak için halkın uyguladığı tedavi yöntemlerini de anlatmıştır. Mesela, sıtmanın çok görüldüğü Hersek'teki Gabele Çiftliği Kasabası'nda halkın, sarhoş edici keçi sütü surutkası içerek ya da pivo ve bal suyu kullanarak hastalıktan kurtulmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır[111]. Mısır'da ise hastalar, semek-i ri'ade adı verilen sarı balığın ölüsünü boyunlarında taşıyarak iyileşmeyi ummaktaydılar[112].

İnsanlar geliştirdikleri ilaçları şifa için kullandıkları gibi birtakım halk inanışlarına dayalı tedavi usulleri de uygulamışlardır. Bunların başında ayazma ve ılıcalarda tedavi gelmektedir. Özellikle ayazmalarla ilgili anlatılarda buralardaki suyun özelliklerinin dışında kutsal kabul edilmesinin de büyük etkisi olduğu görülmektedir. Mesela, Bir sıtma hastasının Hasköy Mezarlığı yakınlarında bulunan İnce Ayazma'dan yedi kere içip gusl etmesi halinde şifa bulacağına inanılmaktaydı[113]. Yine Cezeri Kasım Paşa camiinin içindeki kuyu suyunun da aynı amaçla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Evliya'nın verdiği bilgiye göre sıtmalı birisi bu sudan içip istifra eder ve ardından suyuyla da yıkanırsa humma-yı muhrıka hastalığından kurtulacaktır[114].

Evliya'nın sıtmalara iyi geldiğini belirttiği diğer ayazma ise Trablusşam'daki Balıklı Ayazma da denilen Bi'rü'l-Künûz ziyaretgahıdır. Rivayetlere göre sıtma hastaları üç Cumartesi sabahı ayazmaya varıp iyice gusl ederse şifa bulacaktır. Evliya bu bilginin doğruluğuna olan inancını ve ziyarette yatan mübarek zatların varlığının tedavide etkili olduğunu, "*Zîrâ bu* âsitânede niçe bin kibâr-ı kümmelînden kimesneler medfûndur" cümlesiyle teyid eder. Yine Diyarbakır'daki halkın kutsallığına inandığı ve hakkında çeşitli menkıbelerin anlatıldığı su kaynaklarından birisi de büyük bir

[105] Evliya Çelebi, 2001: 343.
[106] Evliya Çelebi, 2001: 351.
[107] Evliya Çelebi, 2003a: 107.
[108] Evliya Çelebi, 2003: 102.
[109] Evliya Çelebi, 2003: 217.
[110] Evliya Çelebi, 2001: 343.
[111] Evliya Çelebi, 2002: 284.
[112] Evliya Çelebi, 2007: 190.
[113] Evliya Çelebi, 2006: 203.
[114] Evliya Çelebi, 2003a: 70.

havuzda biriken ayn-ı Balıklı'dır. Rivayete göre Osmanlılar ile İranlılar arasında savaş vuku bulduğunda suyun biriktiği havuzdaki bütün balıklar kaybolup, savaş bitiminde bazısı yaralı bazısı ölü olarak tekrar görünürlermiş. Hatta aktarılan bir rivayete göre IV. Murad Bağdat'ı fethi sonrasında şehirdeki Kızılbaşların başını kestirdirip ve Diyarbakır'da Rumiyye şeyhini öldürttüğünde Balıklı havuz kan ile dolmuş. Halkın kutsallık izafe ettiği bu su aynı zamanda şifa kaynağı olarak görülmüştür. Evliya da bu kutsal mekanla ilgili duyduklarını anlatırken hummalı birisinin gelip bu sudan gusl edip kırk gün süre ile içtiği taktirde anne karnından doğmuş gibi iyileşeceğini belirtmiştir[115].

Hazzo yakınlarındaki Calender beldesindeki Şehid Hüsrev Ağa Ziyareti, humma hastalarının şifa aradıkları kutsal yerlerdendir. Ancak bu ziyaretin suyu değil toprağı şifalı olarak görülmüştür. Evliya, hastaların bu ziyaretin toprağından biraz yalamaları yahut toprağını suya katarak içmeleri durumunda iyileştiklerini söylemektedir. Bu ziyaret o kadar ünlenmiştir ki hastaların toprağını alıp yemelerinden dolayı toprak tükenmekte ve her ay başka yerden getirilen toprakla doldurulmaktadır[116]. Benzer bir makam ise Rumeli'nin meşhur ziyaretlerinden olan Pirevadi'deki Ziyaretgah-ı Yediler'dir. Evliya Çelebi'nin verdiği menkıbevi bilgilere göre bu ziyarette yatanlar Rumeli'ye ilk geçen gazilerdir. Bunlar Pirevadi'ye kadar gelip burada vuruşarak şehit düşerler ve Ece Yakub, mezarları kaybolup gitmesin diye taş yerine mezarların baş ve ayak kısımların birer ağaç dalı diker. Allah'ın izniyle bu kuru dallar yeşerip sıra ile dikilmiş büyük ağaçlara dönerler. Ancak beşinin ağaçları sonradan kuruyarak taş olur. Halkın rağbet gösterdiği ve birçok hastalığa şifa verdiğine inanılan bu ziyaretteki mezar taşları da birer şifa kaynağı olarak görülmüştür. Mezar taşlarının kazınmasıyla çıkan toz suya karıştırılarak içilmesi durumunda sıtmalının humma-yı muhrikten kurtulacağına inanılırmış[117].

konmuştur. Bu kitapta beyaz behakın, insan vücudunda görülen beyaz benekler şeklinde ortaya çıktığı belirtilmiştir. Hastalık balgam çokluğuna bağlanmıştır. Bu lekelerin kızarması halinde "kābil-i ilâc" olduğu, kızarmadığı taktirde ise ilacın tesir etmeyeceği belirtilmiş ve bu belirtileri gösteren hastalığın beras olduğu açıkca vurgulanmıştır. Aynı eserde "barasıla bahak farkı budur ki baras kavlar bahak kavlamaz" ifadesiyle bu iki cilt hastalığı arasında ayrım yapılmıştır[118].

Evliya'nın seyahati sırasında mutlaka uğradığı ve notlarına kaydettiği yerlerin başında ılıcalar gelir ve bunların sağlık açısından faydalarını anlata anlata bitiremez. Gittiği her ılıcada bizzat hastalarla görüşerek ya da halkın rivayetlerine dayanarak ılıca suyunun hangi hastalıklara iyi geldiğini öğrenmiş ve not etmiştir. Onun kayıtlarından da anlaşıldığı üzere ılıcaları ziyaret eden insanların büyük kısmı cilt rahatsızlığı bulunan hastalardı. Behak ve beras da bu bağlamda sıkça zikrettiği hastalıklardandı. Evliya, bazı hastalıklarla ilgili açıklayıcı bilgiler vermesine rağmen sıkça isimlerini andığı beras ve behakın yalnızca isimlerini vermekle yetinmiştir. Niksar[119], Ladik[120], Sofya[121], Ahlat[122], Köstendil[123], Siroz[124], Kütahya ılıcalarını anlatırken beras; Aydos[125], Ortacuma[126], Bana[127], Budin Açık Ilıca[128], Gümülcine Beşik, Bi'r-i Hz. Yunus[129] ılıcalarında ise hem behak hem de beras isimlerini vermiştir. Tavustan'ın havasını öven seyyah, beras ve behak hastalıklarını burada hava ile ilişkilendirmiş ve Tavustan'da bu tür rahatsızlıkların görülmediğini belirtmiştir[130].

3. 18. Çıban

Yağ bezlerine ve kıl keseciklerine giren bakterilerin oluşturduğu iltihaplanma sonucunda meydana gelen şişliktir. Çıban küçük bir sivilce olarak çıkan ve daha sonra yanma hissi ve ateş belirtileriyle şişen büyükçe ucu beyaz bir sivilce görünümündedir. Vücudun her yerinde çıkabilir. Omuz ve sırt bölgesinde çıkan çıbanlara şirpençe adı verilmiştir. Halk dilinde çıbanlara adı batası, köstebek, ak şiş ve baba; şirpençeye ise kara mübarek, kızıl yara ve camra gibi değişik

[115] Evliya Çelebi, 2001: 28.
[116] Evliya Çelebi, 2001: 60.
[117] Evliya Çelebi, 2006a: 177.
[118] Önler, 1958: 96.
[119] Evliya Çelebi, 2006a: 100.
[120] Evliya Çelebi, 2006a: 204.
[121] Evliya Çelebi, 2006b: 225.
[122] Evliya Çelebi, 2001: 96.
[123] Evliya Çelebi, 2001a: 304.
[124] Evliya Çelebi, 2003a: 62.
[125] Evliya Çelebi, 2001a: 48.
[126] Evliya Çelebi, 2002: 65.
[127] Evliya Çelebi, 2002: 100.
[128] Evliya Çelebi, 2002: 147.
[129] Evliya Çelebi, 2005: 244.
[130] Evliya Çelebi, 2003: 295.

isimler konulmuştur[131].

Seyahatname'de birkaç yerde çıban ve şirpençe ismine değinilmiş pek ayrıntıya girilmemiştir. Mısır'daki iç kalenin tılsımlarını anlatırken tılsım-ı taun başlığı altında şirpençeden bahsedilmiştir. Evliya, kaledeki tılsımların kale halkını çeşitli hastalıklara karşı koruduğu ancak lakve, zatülcenb, ishal ile birlikte şirpençe hastalıklarına şifa olmadığı rivayetini aktarmış ve iç kale halkının şirpençe ve diğer rahatsızlıklar yüzünden öldüklerini belirtmiştir[132]. Yine Nil boyunda Funscistan halkı hakkında bilgi veren Evliya bura halkının "*emrâz-ı muhteliflerden tâ'ûn ve zâtülcenb ve felç ve ra'şe-i vücûd ve cüzâm ve sil ve şîrpençe ve âkile ve beras ve kuba ve hummâ ve'l-hâsıl tâ'ûn*" hastalıklarını bilmediklerini ve ecelleriyle öldüklerini belirtmektedir[133]. Bu bilgi, Osmanlı coğrafyasını baştan başa gezmiş Evliya Çelebi'nin zihnindeki yatağa düşüren veya ölüme yol açan hastalıkların bir listesi gibidir. Dolayısıyla şirpençe rahatsızlığının o dönemin şartlarında ağır bir hastalık olduğu anlaşılmaktadır.

Evliya çok sayıda ılıcadan ve faydalarından bahsetmiş olsa da ılıcaların şifa verdiği hastalıkların içinde çıban veya şirpençeden pek bahsetmez. Yalnızca Balı Efendi germabını (ılıca) anlatırken, yakın yörelerden insanların buraya geldiklerini ve frengi, cüzzam, âkile hastalıklarının yanı sıra şirpençe rahatsızlığından da kurtulduklarını söyler[134].

3. 19. Ahlât-ı Fâside

Eski tıp anlayışına göre (humoral patoloji)[135] insan vücudu kan, safra, balgam ve sevda olmak üzere dört sıvıdan oluşmaktadır. İnsanın sağlığı bu dört sıvının vücutta dengeli olmasına bağlıdır. Ahlât-ı fâside ise vücuttaki dört sıvıdan birinin bozulması[136] yanı o sıvının diğerlerine galip gelmesi sonucu ortaya çıkan bir rahatsızlıktı. Bu tür rahatsızlıkların tedavisi kolay değildi. Fasid olan yani diğerleri üzerine galip gelen sıvının kusturma, ishal ya da ameliyat yoluyla dışarı çıkarılıp vücuttan atılması gerekmekteydi. Evliya Çelebi Gebze'deki İçme ılıcasından bahsederken bu hastalıktan genişçe bahsetmiştir. Yazar, ahlât-ı fâside hastalığına tutulmuş olanların İçme suyundan üç gün üç güce içerek istifra edip vücutlarındaki sıvıları attıklarını belirtir. Bazı hastaların ise dışkılarıyla, vücut hıltlarını ve namazbur, okran ve sîrence adı verilen çeşitli marazlarını atarak kurtulduklarını söyler. Ayrıca, dışkıyla birlikte çıkan çıkı adını verdiği ve büyüklükleri ve uzunlukları dolayısıyla şaşkınlığını gizleyemediği muhtelif parazitlerden de bahseder:

> "*Ehl-i derd olup ahlât-ı fâside marazına mübtelâ olanlar bunda üç gün ve üç gice İçme suyından nûş edüp bi-emrillâhi Te'âlâ kimi istifrâğ edüp sarı sarı ve yeşil yeşil safrâ ve sevdâ ve balgam ve ahlâtlar çıkar kim râyiha-i habîsinden âdem helâk mertebesine varır. Ba'zı âdemin aşağısından safra ve sevdâ ve ahlât ve kara balgam ve namazbur ve okran ve sîrence nâm emrâz-ı muhtelifeler çıkar kim âdem hayât-ı câvidân bulur. Ba'zısından bilâ-teşbîh, tesbîh gibi dizilmiş çıkınca çıkanca şeyler çıkup kırkar ellişer boğum bağırsak-misâl çıkıları çalılara sererler, gelüp gidenler temâşâ ederler. Eceb hikmetdir kim ba'zı çıkıları yarup içinden niçe yüz siyâh başlı kurdlar ve kelebek misillü mahlûk haşerâtlar çıkar.*"[137]

Evliya, Viyana gezisi sırasında Laslo Kral Manastırı Daruşşifası'nda incelemeler yaparken birçok cerrahi müdahaleye şahit olmuştur. Bunlardan biri de ahlât-ı fâside tanımına uyan bir rahatsızlığın tedavisidir. İçme ılıcasında doğal yolla yapılan tedaviye karşın burada cerrahi müdahale ile vücutta bozulan sıvıların boşaltılması sağlanmıştır. Yazarın kendi gözlemlerine yer verdiği anlatısında, Hollanda taraflarından manastıra getirilen tulum gibi şişmiş ve vücudu su toplamış (istiskâ) bir adamın tedavisi genişçe anlatılır. Cerrah, adamı hemen dört ayaklı baş tarafı yüksekte kalan bir yatağa yatırır ve üzerindeki kıyafetleri çıkarır. Bir çömlek içinde bulunan sarı renkli ve kibrit kokulu bir çamuru adamın bütün vücuduna sürer. Ağzına ve burnuna "*sabr-ı sukutru suyunu*"[138] sürdükten

[131] (Şerif Ali Bozkaplan, Anadolu Ağızlarında Güzel Adlandırma Örnekleri, Turkish Studies, 4/3, 2009, s. 376-396).

[132] Evliya Çelebi, 2007: 99.

[133] Evliya Çelebi, 2007: 463.

[134] Evliya Çelebi, 2006b: 227.

[135] Humoral Patoloji için bk. Bayat, 2003:98-101; Şevki, 1991: 37-42.

[136] Unat, 2004: 224)

[137] Evliya Çelebi, 2006a: 39.

[138] Sabr-ı sukutru ağrı kesici mahiyetindeki bir sıvı

sonra bir kalıp sabunu ucunu sivrilterek adamın makatına sokar. Bunun dışında topuklarının iç yüzlerinden, iki elinin nabız yerlerinden, kuyruk sokumundan olmak üzere vücudunun beş yerinden derisini deler. Birer karış boyundaki yağlı çıra ağaçlarına kırmızı merhem sürerek bu ağacı deldiği yerlerden sokup çıkarır. Daha sonra bir kase beyaz şerbet vererek üç saat kadar adamı öyle bırakır.

Evliya bu üç saatlik süre sonunda adamın elleri, ayakları ve kuyruk sokumundan açılan deliklerden çok miktarda kırmızı ve sarı balgama benzeyen koyu tutkal gibi bir şeylerin aktığını yazmaktadır. Dördüncü saatte ise adamın makatındaki sabunun düştüğünü söyleyen yazar bağırsakların boşalmasını şaşkınlığını gizleyemeden anlatır:

> "*herifin aşağısına sokulan sâbûn çıkup akîbince yigirmi vukıyye var kara ve sarı katrân gibi ol kadar muzahrafât ve ahlâtlar ve safrâ vu sevdâ ve birbirine bağlanmış top top balgamlar ve yumruk kadar yedi aded sovulcan yuvaları çıkup herifin feryâdı evce peyveste olurken ta'âm istemeğe başladıkda bir kâse mâvî şerbet verüp gayri şey vermedi. Herîf-i mezbûrdan tâ vakt-i asr olunca tahtânî ve fevkânî ol kadar ameller edüp bed râyihalı kara katrânlar ve niçe bin sovulcanlar çıkarken {dübüründen} üç karış kadar tûlı yılan gibi beyâz alaca ve üstü sümüklü iki ucunda gelincik başı gibi başları var, ammâ dişleri yok. Lâkin iki başında dilleri keler dili gibi, ammâ gözleri yok, karnı bir büyük elma kadar karnını yarup içi leb ber-leb kırmızı kırmızı hurda sovulcanlar {çıkdı}. Anlar dahi kendi gibi ayaksız ve gözleri kör sovulcanlar idi. Ve herifin ellerinden ve ayaklarından ve mezkûr dübür ardından henüz cerâhatlar ve sarı dutkallar akup…*"[139].

Evliya'nın ahlât-ı fâside rahatsızlığından bahsettiği bir diğer yer ise Tımışvar'daki Banya Ejder kaplıcasıdır. Yazarın dile getirdiği efsanevi bilgiye göre Menuçehrzâde'nin ejderi katlettiği mağaraların önünde bulunan yedi ılıca çok muteberdi. Ilıcaya gelen halk, bir ay burada kalıp ılıcanın suyundan içerek tüm ahlât-ı fâsideden kurtulmakta ve hekime ihtiyaç duymamaktaytı[140].

olmalıdır.

[139] Evliya Çelebi, 2003: 109.

[140] Evliya Çelebi, 2002: 14.

3. 20. Öksürük

Türk İslam tıp tarihine bakıldığında öksürüğün de hastalık olarak kabul edildiği görülmektedir[141]. Evliya da eserinde öksürüğü hastalık kategorisinde değerlendirmiştir. Biyan kökünün sağlık açısından önemine değinen ve Tezkere-i Davud'a referans vererek bu otun balgam ve idrar için çok faydalı olduğunu belirten Evliya, bu vesile ile Mısır halkının bütünüyle öksürüğe müptela olduklarını abartılı bir üslup ile anlatır. Ona göre Mısırlıların öksürüğü oldukça meşhurdur. Öyle ki bütün diyarlarda Araplara "ohhu ohhu" diyerek şaka yapılırmış. Mısırlılar da öksürük ve balgamdan kurtulmak için ırk-ı sus yani biyan kökünü kaynatarak suyunu içerlermiş. Sokakta bile satılan ırk-ı sûs, balgam söktürdüğü için bu ilaçtan alanların lakoz gibi[142] balgam çıkarttıklarını belirten Evliya, bu yüzden Nil nehrini balgam kapladığını söyler[143].

3. 21. Nikrîs

Gut olarak da bilinen romatizmal bir hastalıktır. Böbreklerdeki bozukluktan veya kandaki ürik asit miktarının artmasından dolayı meydana gelir. Vücuttan atılamayan fazla miktardaki ürik asit başta eklemler olmak üzere deri altı ve böbreklerde birikerek iltihaplanmaya yol açar. Ayak baş parmağı, ayak bileği ve diz eklemlerinde sıkça ortaya çıkan ve çok şiddetli bir ağrı ile kendini gösteren hastalık, nöbetler halinde gelir. Eklemlerde ağrı, şişlik ve kızarıklık yaptığı gibi eklemlerin hareketini de sınırlar. Romatizma hastalıkları içinde en ağrılı olanıdır. Osmanlı tıp literatüründe ayak ağrısı olarak da bilinir[144].

Osmanlı hanedanının hastalığı olarak da bilinen nikristen Evliya Çelebi hem I. Süleyman hem de IV. Murad'ı anlatırken bahseder. Yazar, IV. Murad'ın ölümünü birçok hastalığa dayandırsa da Seyahatname'nin iki yerinde nikris rahatsızlığını öne çıkarır. Evliya, IV. Murat'ın nikrise yakalanışını ilginç bir sebebe bağlamaktadır. Ona göre Murat, Yıldırım Bayezid'in kabri ziyaretinde "*Niye Osmanlı ırzını Tatar'a payimal ettin*" diye suçlayıcı ve aşağılayıcı bir şekilde sandukayı tekmelediği

[141] Şevki, 1991: 31.

[142] Lakoz: Bir tür istiridye. Evliya bu kelimeyi balgam için mecaz olarak kullanmıştır. Dankoff, 2004: 189.

[143] Evliya Çelebi, 2007: 193.

[144] Doğan, 2009: 299.

için nikris'e tutulur ve nihayetinde ölümü de bu hastalıktan olur:

> *"Sultân Murâd Hânı Râbi', merkadi pür-envârına varup ziyâret etdükde «Ne böyle pâdişâhâne yatarsın. Âli Osmân»ın ırzın pâymâl eyleyüp Tatar elinde kesri ırz etdin» deyü sandûkasına bir püşti pâ urunca «Bre meded, ayağım» deyü Murâdı Râbi' fez' u çera' edüp ol günden nikrîs marazına mübtelâ olup âhir sebebi mevti ol oldu."*[145]
> *Bir diğer yerde ise sefer için Davut Paşa sahrasına çıkma hazırlığında iken müzmin rahatsızlıklar ve nikris ağrıları içinde kıvranan padişahın mecalsiz kaldığını ve hayatından ümidin kesildiğini belirtmektedir*[146].

Evliya, çeşitli vesilelerle Kanuni Sultan Süleyman'ın da nikrîs rahatsızlığına değinmiştir. Padişahın çok sayıda sefere çıkması sebebiyle nikrise yakalandığını söyleyen yazar[147], Son seferinde padişahın özveri ve hamiyetine vurgu yapmak için, onun yaşlılığına ve nikris ağrılarına dikkat çekmiştir[148]. Nikris ağrılarından muzdarip olan padişah, son seferinde ancak taht-ı revân ile yol alabilmiştir[149]. Evliya, kendisine ulaşan yazılı ve sözlü bilgiler doğrultusunda padişahın hastalıklı halini renkli üslubuyla resmetmiştir.

> "*Hikmet-i Hudâ pâdişâh-ı âlî-vakâr bu mahalde müşevveş-hâtır olup kemâl mertebe nıkrîz zahmeti kendülere veca' ü derd [ü] elem verüp ekl [ü] şurbdan kaldılar, ammâ âkil Sokollu Mehemmed Paşa pâdişâhın ser ü katına(?) kırk hâs odalıyı bile uğratmayup ancak Silihdâr Ca'fer Ağa ve taşradan bu hakîrin pederi Dervîş Mehemmed Ağa ve Re'îsü'l- küttâb Ferîdûn Efendi ve Kuzu Ali Ağalar pâdişâhın başında musâhabet edüp hidmet-i pâdişâhî edüp halvethâne-i şehriyârîde yatup kalkup bir kimesne ile ihtilât etmezler imiş, ammâ her bâr yalnız Sokollu Vezîr gelüp gidüp taşrada kal'anın mühimmât [u] levâzımâtların görür imiş"*[150].

Nikristen vefat eden ve Evliya Çelebi'nin kayıtlarına aldığı bir diğer kişi ise eş-Şeyh çelebi Emrullah bin Akşemseddin'dir[151].

Seyahatname'deki bilgiler, Osmanlı insanının ağrılı bir hastalık olan nikrisin tedavisi için yalnızca ılıcalardan şifa aradığını göstermektedir. Nikris tedavisinde meşhur ılıcaların başında, Aydos ılıcası gelmektedir. Evliya'ya göre ağrılarına dayanamayan Kanuni, bir keresinde hekim Kaysûnîzâde'yi de yanına alarak baştarda-ı hümayun ile bir gecede deniz yolu ile Aydos'a gitmiştir. Otağını kurdurtarak bir süre burada ikamet eden padişah, defalarca ılıcaya girmiştir. Yedinci girişinde iki ayağındaki nikris aşağı doğru çekilerek topuklarına yığılmıştır. Bu sürede acıdan halsiz düşen padişah sekizinci gün ayaklarını ılıcanın çamuru içine sokunca nikris ağrıları teskin olmuş ancak bu sefer ayakları tulum gibi şişmiştir. Hekim Kaysûnîzâde, nikrisi deşmek istemesine rağmen padişahı ikna edememiştir. Bunun üzerine "*Hamd-i Hudâ hünkârım, nikriziniz yumuşadı, bârî bir kerre dilimle yoklayam. Ne mertebe nerm olmuş*?" diyerek öper gibi padişahın ayağına yaklaşmış ve ağzında gizlediği neşterle nikrisi deşmiştir. Deşilen ayaktan yaklaşık iki vukiyye[152] cerahat akmıştır. Başta ağrısından hekimi azarlayan padişah nikris illetinden kurtulduğu için Kaysûnîzâde'yi ödüllendirmiş ve her sene Temmuz ayında Aydos ılıcasında panayır kurulmasını emretmiştir[153]. Kanuni Sultan Süleyman'ın nikris rahatsızlığına iyi gelmesi sebebiyle şöhret bulmuş ılıcalardan bir diğeri de Bursa'daki Yeni Kaplıca'dır[154].

Sofya'da binasını I.Murad'ın inşa ettiği Örencik ılıcasını övgüyle anlatan Evliya, yetmiş derde deva olduğunu söylemesine rağmen hastalık adı olarak yalnızca nikrisi zikretmesi dikkat çekmektedir. Yazar, hastaların ılıcaya girerek çamurundan ağrılı yerlere sürmeleri durumunda Allah'ın izniyle dertlerinden kurtulduklarını belirtmektedir[155].

Nikrise şifa aranılan ılıcalardan birisi de Ilgın ılıcasıdır. Bu kaplıcanın şöhreti Sultan Alaaddin'in nikriz marazından kurtulmasıyla

[145] Evliya Çelebi, 2006a: 27.
[146] Evliya Çelebi, 2006: 126.
[147] Evliya Çelebi, 2001a: 48.
[148] Evliya Çelebi, 2002: 300.
[149] Evliya Çelebi, 2002: 303.
[150] Evliya Çelebi, 2002: 301.
[151] Evliya Çelebi, 2006a: 244.
[152] Vukiyye, kıyye ve okka diye bilinen ağırlık ölçüsünün diğer adıdır. 400 dirhem / 1282 gram ağırlığındadır. Ünal, 2011: 404.
[153] Evliya Çelebi, 2001a: 48.
[154] Evliya Çelebi, 2006a: 17.
[155] Evliya Çelebi, 2006b: 227.

ilgilidir[156]. Çünkü nikrizden muzdarip olan Sultan Alaaddin, Ilgın ılıcasına girerek derdine çare bulmuş ve bunun üzerine ılıcaya kubbeli bir bina yaptırmıştır.

Nikris tedavisi amacıyla halkın rağbet gösterdiği bir diğer ılıca ise Niksar ılıcasıdır. Evliya, cüzzam, beras ve cereb hastalarının yanı sıra nikris ızdırabı çekenlerin Niksar ılıcasında bir süre kalıp suyunu içtiklerinde iyileştiklerini ifade etmektedir[157].

4. SONUÇ

Osmanlı dönemi hastalıkları ve tedavi yöntemleri üzerine bilgi veren en önemli kaynaklar hiç şüphesiz tıp kitaplarıdır. Bu eserler, dönemindeki tıp anlayışını ve tıp bilgisini yansıttıkları gibi hastalıklar ve ilaçlarla ilgili ansiklopedik bilgileri ihtiva ederler. Ancak halkı bilgilendirmek amacıyla kaleme alınan bu eserlerin çoğu başvuru kitap olma özelliğinin dışında sosyal, siyasi, ve tıp tarihi araştırmalarının ihtiyaçlarını karşılamada yetersizdirler. Hastalıkların bölgesel dağılımı, insanlardaki sağlık bilinci, tıbbi bilgilerin uygulanması, salgınlar, salgınların sosyal ve ekonomik yaşama etkileri ve hastalar hakkında tıp kitapları suskundurlar. Buna karşın seyahatnameler ve gezi notları sağlık alanında ve tıbbi konularda başvuru kitaplarının eksik bıraktığı tüm hususları tamamlayan bir işleve sahiptir.

Evliya Çelebi, yaklaşık yarım yüzyıl devam eden seyahatlerini kaleme aldığı yapıtında 17. yüzyıl Osmanlı ülkesindeki hastalıkların bir tür envanterini çıkarmıştır. Karşılaştığı çeşitli sağlık sorunlarına yer veren Evliya, öksürükten vebaya kadar Osmanlı toplumunda var olan her tür hastalığı ve hastaları anlatmıştır. Onun eserinde, uygulanan tüm tedavi yöntemlerini de bulmak mümkündür. Ilıcalara yaptığı geziler sebebiyle anlatısında en çok termal tedavilere değinmiştir. Bunun dışında Seyahatname'deki kayıtlar, din ayrımı olmaksızın Osmanlı toplumunda kaynağını büyü ve tılsım gibi batıl itikatlar ile dini duygulardan alan halk inanışlarına dayalı tedavi usullerinin yaygın olduğunu göstermektedir. Osmanlı devrinde bitkisel tedavinin çok yaygın olduğu bilinmekle beraber Evliya Çelebi'nin eserine bu durum pek yansımamıştır. Cerrahi müdahalelere ilişkin verdiği birkaç hatıra ise oldukça dikkat çekicidir.

Seyahatname'de gerek hastalıklar gerekse tedavi yöntemleri üzerine verilen bilgiler, 17. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında humoral patoloji diye bilinen, kökü antik döneme kadar inen bir tıp anlayışının devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bu gelenek, İslam toplumlarında Hz. Peygamber'in nasihatleri ve uygulamalarının etkisiyle Tıbb-ı Nebevî adı ile yerleşmiş ve devam edegelmiştir.

Evliya salgın ve bulaşıcı hastalıkların Osmanlı toplumundaki etkileri ve yansımalarını kendi hislerini son derece sıcak, canlı ve kendine has latif bir dil ile hiçbir şeyi gizlemeden tüm detaylarıyla anlatmıştır. Veba salgınını ve etkilerini müşahede eden yazar, özellikle Mora gezisi sırasında karşılaştığı manzarayı anlatırken hastalığın nasıl bir travmaya yol açtığını açıkça resmetmiştir. Mısır'daki veba salgınlarını anlatırken de hastalığın ekonomik ve idari yansımalarına ayna tutmuştur. Evliya, hastalar ve hastalıklara dair yapmış olduğu renkli tasvirlerle hastalıkların tarihine önemli katkılar sağlamıştır.

[156] Evliya Çelebi, 2006b: 15.
[157] Evliya Çelebi, 2006a: 100.

KAYNAKÇA

Ak, Ş. (1997). **Avrupa ve Türk İslam Medeniyetinde Müzikle Tedavi Tarihi Gelişim ve Uygulamaları**, Öz Eğitim Yayınevi, Konya.

Atnur, G. (2011). "Osmanlı Tıp Yazmaları İle Halk Hekimliğinde "Hafakan (Afakan)" Ve Hazâ 'İlâc-ı Hafakân Adlı Kitap", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4/17, 48-62.

Bayat, A. H. (2003). **Tıp Tarihi**, İzmir.

Bayat, A. H. (2010). **Tıp Tarihi**, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul.

Dankoff. R. (2004). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü**, (Çev: S. Tezcan), *Türk Dilleri Araştırma Dizisi* 37, İstanbul.

Dankoff, R. (2010). **Seyyah-ı Âlem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, (Çev: M. Günay) Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Doğan. (2009). "15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Terceme-i Akrabâdîn'in Istılah Lügati", *Turkish Studies*, 4/4.

Evliya Çelebi (2006). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz: R. Dankoff, S. A. Kahraman, Y. Dağlı), 1. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2006a), **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz. Z. Kurşun, S. A. Kahraman, Y. Dağlı), 2. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2006b). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz: S. A. Kahraman, Y.I Dağlı), 3. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2001). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz: Y. Dağlı, S. A. Kahraman), 4. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2001a). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz: Y. Dağlı, S. A. Kahraman, İ. Sezgin9, 5. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2002). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz: Y. Dağlı, S. A. Kahraman), 6. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2003). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini,** (Haz: S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff),7. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2003a). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz: S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff), 8. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2005). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 306, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz: S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff), 9. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (2007). **Evliya Çelebi Seyahatnamesi İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar 5973, Süleymaniye Kütüphanesi Pertev Paşa 462, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Beşir Ağa 452 Numaralı Yazmaların Mukayeseli Transkripsiyonu-Dizini**, (Haz: S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff), 10. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Güvenç, R. O. (1993). **Türk Musikisi Tarihi ve Türk Tedavi Musikisi**, İstanbul.

Kahraman, S. A. (2009). "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Yazılış Macerası", Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi, (Haz: N. Tezcan), İstanbul.

Kalender, R. (1987). "Türk Mûsikîsindeki Makamların Tesirleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX, Ankara, 361-375.

Kalender, R. (1989). "Ruh Hastalıklarının Tedavisinde Mûsikî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI, Ankara, 271-281.

Kılıç, O. (2004). **Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar**, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ.

Önler, Z. (1958). "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yazılmış İki Tıp Kitabında Yer Alan Sağlık Bilgisi Terimleri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 87-130, Ankara.

Özay, Y. (2009). "Evliya Çelebi Seyahatname'sinde İstanbul Tılsımlarının Hikâye Edilişi", *Milli Folklo***r**, Sayı 81, 54-63.

Panzac, D. (1997). **Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba**, (çev: S. Yılmaz) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

Şevki, Osman. (1991). **Beşbuçuk Asırlık Türk Tabâbeti Tarihi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Tezcan, N. (Ed).(2009). Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi, İstanbul.

Unat, E. K. vd. (2004). **Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü**, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Ünal, M.A. (2011). **Osmanlı Tarih Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul.

Ünver A. S; Şehsuvaroğlu, B.N. (1961). **Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmalar**, İ.Ü. Tıp Tarihi Enstitüsü Yayını, İstanbul.

Villalon, D. (2011), **Türkiye Seyahati Kanuni Sultan Süleyman Devrinde İstanbul 1557 Yılında Bir El Yazması, Osmanlılara Esir Düşen İspanyol Pedro'nun Anıları**, Erko Yayıncılık, İstanbul.

Yiğitbaş, M. S. (1972). **Musikî İle Tedavi**, Yelken Matbaa, İstanbul.